

ASEPSİ VE ANTİSEPSİNİN TÜRK TIP TARİHİNDEKİ YERİ VE BAZI SONUÇLAR

Prof. Dr. Ayşegül Demirhan ERDEMİR *

GİRİŞ

Türkler eski dönemlerden beri temiz ve sağlıklı ortamları ve hijyenik kuralların uygulandığı yerleri tercih ettiler. İngilizce bir kelime olan **asepsis**, ortamda patojen mikroorganizmaların bulunmayışı, mikropsuz olma durumudur. Diğer bir İngilizce kelime olan **antiseptis** ise patojen mikroorganizmaların öldürülmesi demektir. İlk Türk devletlerinden beri mikroplardan korunma kavramı vardı ve 19. yüzyıldan itibaren ise Türkiye'de modern asepsi ve antiseptisi gelişti. Cumhuriyet döneminde ise bu konuyla ilgili çalışmalar daha da hızlandı.

ASEPSİ VE ANTİSEPSİ'NİN TÜRK TIP TARİHİNDEKİ YERİ

Eski bir Türk Devleti olan Göktürkler halk sağlığına da önem verirlerdi. Bu durum tıp tarihi açısından çok önemlidir. Nitekim Göktürkler tarafından açılmış sulama kanallarının izleri de Rus arkeologları tarafından bulunmuştur ki bunlardan Tötö kanalı da 10 km'dir. İşlenmesi son derece güç kayalık bir alanda açılarak iki vadiyi birleştiren ve yüksek bir matematik.bilgiyle yapılan bu kanal, halk sağlığı ve temizlik açısından çok önemlidir ve asepsi, antiseptisiye verilen değeri gösterir.

Göktürkler'in beslenme hijyeni açısından da bazı özellikleri vardı. En çok yenilen yemekler, börek, kaymak, bal, tatlı idi. Herkes günde iki kez et yedi. Az ekmek yiyen Türkler, bekletilmiş kısrak sütünden yapılan kımız içerlerdi. Kımız, Türkler arasında çok kullanılan bir içkidir. Bu içki biraz ekşi ve sarhoşluk verici etkiye sahiptir. Bu bakımdan yalnız Göktürkler'de değil, birçok Türk toplumunda kımız kullanılırdı.¹

Türkler'in kullandığı içkiler arasında şarap da vardı. Türk toplumunda sarhoş olacak kadar içmek ayıp sayılırdı. Türkler'de yemekten sonra ellerin yıkanması ve temiz havlular kullanılması da halk sağlığına verilen önemi gösterir.

14. yüzyılda Osmanlı Türk hekimi **Ahmedî** (1334-1413), **Tarvihü'1-Ervah** adlı yazma kitabında önce anatomiye ait kısa fakat düzenli bilgi verdikten sonra, teker teker

* Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi, Deontoloji (Etik) ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı Başkanı.

¹ Şehsuvaroğlu, B.N.: **Eczacılık Tarihi Dersleri**. Hüsniyatı Matbaası, İstanbul, 1970, s. 174-188.

hastalıkların tedavisinden bahseder. Ayrıca kitapta didaktik bir metod da izlemiştir. Besmele, hamdele, salvele ile söze başlayan **Ahmedi**, ilk cildin karamsal kısmında anatomi, patoloji gibi hazırlayıcı tıbbi bilgiler veriyor, sonra pratik kısmında hijyen ve farmakolojiye ait bilgileri söylüyor. Böylece asepsi ve antisepsiye de değinmiş oluyor.² İkinci ciltte ise teker teker hastalığın semptom ve tedavisinden bahsediyor ve sözüne eserinin nitelikleri ile son veriyor. Bu kısımda **Ahmedî**, eserinin 10.000 beyitten ibaret olduğunu ve dokuz ay içinde bittiğini yazmaktadır (Bk. Revan nüshası, s. 374 a). Bundan sonra yazar, kitabın hazırlanmasında yararlandığı **Enmuzeç**, **Mu'cez** ve **Hâvi** gibi eserlerin adlarını belirterek (Bk. aynı nüsha, s. 374 b) zamanı için büyük bir yenilik yapıyor, yani kaynak veriyor.^{3,4}

XV. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nda, Beylikten İmparatorluğa geçiş çağıdır. Bu yüzyılda Osmanlılar, devirleri için en modern bir devlet kuruluşuna erişmişlerdir.

Bulaşma fikri ve özellikle cüzzamın bulaşıcılığı, İslâm'da daha ilk günlerden beri vardı ve Hz. Muhammed, hadislerinde zaman zaman bu konuya da değinmiştir. Onun "Bulaşıcı hastalık çıkan yere girmeyin, hastalık çıkan yerde iseniz, dışarı çıkmayın." anlamındaki sözü bu bakımdan çok önemlidir.

Bu nedenle daha Hicretin ilk yüzyılından itibaren İslâm dünyasında cüzzamlıların ayrıldığı ve bu maksatla cüzzamhaneler yapıldığı bilinmektedir. İşte bu gelenek Anadolu Türkleri'nde de kısa zamanda yer almıştır. Bunun içindir ki daha XIV. ve XV. yüzyıllarda, Sivas, Kastamonu ve Kayseri'de, beylikler zamanında, Anadolu'nun ilk cüzzamhaneleri ve sağlık kuruluşları yapıldığı gibi, yine XV. yüzyılın ilk yarısında da Osmanlılar, Edirne'de, Avrupa'nın ilk cüzzamhanesini yaptırmışlardır.

Nitekim Edirne'de 15. yüzyılda Edirne Cüzzamhanesi (Leprozörisi), Kirişhane semtinde, şimdi **Miskinler Tekkesi** denen yerde, II. Sultan Murad (1421-1451) zamanında Avrupa'nın ilk cüzzamhanesi olarak yapılmıştır. Başbakanlık Arşivi kayıtlarına göre, iki yüzyıl kadar halk hizmetine açık kaldığı biliniyorsa da, kesin olarak hangi tarihte kapandığı belli değildir.⁵

15. yüzyılda ise hekim **Ahmedî (Mehmed bin Hamza)** (1390-1459) **Maidet-ül Hayat** adlı kitabı yazdı. Maidet-ül Hayat'ın ellinci sahifesinde geçen şu satırlar mikrop ve bulaşma fikrine öncülük etmesi bakımından çok önemlidir.⁶

"Cümle marazların (hastalıkların) sur'et-i nevi'yesi (çeşidi) itibariyle, nebat ve hayvanlarda olduğu gibi, tohumları ve asılları vardır."⁷

Fracastor, R. Koch, L. Pastör ve Lord Lister gibi insanların son şeklini verdiği bulaşma fikri, İslâm'da daha çok evvelden, XVIII. yüzyıldan itibaren bulaşıcı hastalıklara yakalananların bir nevi karantinaya alınmaları ile başlarsa da bu alanda en kesin sözü 1546'da **Hieronymus Fracastor** (1483-1553) söylemiştir.^{8,9} Ancak 1459'da ölen **Akşemseddin**, bu sözleriyle **Fracastor'un** en az bir yüzyıl öncesinde yaşamıştır.

² Koşay, H.Z.: **Türk Tarihinin Zaman Tablosu**. Sevinç Matbaası, Ankara, 1935, s. 77.

³ Koçu, R.E.: **Osman Gazi'den Atatürk'e '660 Yılın Tarih Panoraması**. Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1930, s. 22.

⁴ Şehsuvaroğlu, B.N.; Demirhan, A., Güreşsever, G.: **Türk Tıp Tarihi**, Bursa, 1984, s. 1-40.

⁵ Şehsuvaroğlu, B.N.: **İstanbul'da Beşyüz Yıllık Sağlık Hayatımız**, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 1953, s. 35.

⁶ Ünver, A.S.: **Türkiye'de Cüzzam Tarihi Üzerine Araştırmalar**. İ.Ü. Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları. No: 58, İstanbul, 1961, s. 5.

⁷ Şehsuvaroğlu, B.N.: Yurdumuzda deri hastalıkları tarihçesi ve muallim Dr. Hüseyin Hulki Bey'den Bir Hatıra. **Dermatoloji Derg.** 3, 8, 465-466, 1966.

⁸ Şehsuvaroğlu, B.N.: **Dermatoloji tarihçemizden bir yaprak**. 1889 Paris ve 1892 Viyana Kongreleri. **İst. Tıp Fak. Mecm.** 34, 2, 654-663, 1971.

XVI. yüzyılda Türkiye'de sağlık kuruluşları kadar imaret, nekahathane, ta'bhane dinlenme evleri, misafirhaneler gibi birçok sosyal yardım kuruluşları ve hamamlar, su yolları, sebiller, çeşmeler, lağımalar gibi toplum sağlığı ile ilgili hijyenik kuruluşların çokluğu dikkati çeker. Hatta elindeki mangalla dolaşarak yollara tüktürenlerin arkasından balgamının üstüne kızgın kül dökmek için yapılan vakıfları dahi görüldüğü bu yüzyıl, Osmanlı Türkleri için bir övgü çağıdır.

1514'de **I. Sultan Selim** tarafından yaptırılan **Karacaahmet Cüzzamhanesi (Leprozörisi) (Miskinler Tekkesi)** bahçesi içinde medresevari bir bina olup, ayrıca bir iç avlu gibi kullanılan ikinci bir iç bahçesi de vardı. Ayrılan bekar cüzzamlılara tek, cüzzamlı ailelere ise ikişer oda verilirdi. Her mekan, revaklara açılırdı ve gene her mekanda birer ocak bulunurdu. Binanın yanında ayrıca bir de mescit olup **Dedeler Mescidi** ve **Miskinler Mescidi** diye anılırdı.¹⁰ O çağlarda tedavi edilmeyeceğine inanılan cüzzamdan halk pek korktuğu için şehirde bir vak'a görüldüğü anda fakir olsun, zengin olsun hiçbir fark gözetilmeden derhal buraya kapatılırdı.¹¹

17. yüzyılın ünlü Türk hekimi Salih bin Nasrullah (?-1669), *Gayetü'l Beyân fi Tedbir-i Bedeni'l-İnsan* adlı eserinde hastalıklar, nedenleri ve bulaşma özellikleri hakkında da bilgi vermektedir. Bu kitap, şu kısımlardan oluşmaktadır:

1. Makale: Esbab-ı sitte-i zaruriyetinin (zorunlu altı nedenin) önlemi beyanındadır.

1. Fasil, (Bölüm): Hava beyanındadır.

2. Fasil, Yemek-içmek beyanındadır.

3. Fasil, Hareket ve sükûn-u bedeniye beyanındadır. (Bedenin dinlenmesi).

4. Fasil, Hareket ve sükûn-u nefsanîye beyanındadır. (Nefsin dinlenmesi).

5. Fasil, Uyumak ve uyanmak beyanındadır.

6. Fasil, İstifrağ ve ihtibas beyanındadır (Kusmayı anlatır).

7. Fasil, Cima (Cinsel ilişki) beyanındadır.

8. Fasil, Hamama girmenin tedbiri beyanındadır.

9. Fasil, Fasd eyleminin (kan almanın) tedbirini bildirir.

10. Fasil, Müşhil şerbetler beyanındadır.

11. Makale:

1. Bâb: (Kısım) Müfredat (Tek ilaçlar) beyanındadır. Bu arada alfabetik olarak droglar, hatta yakut, yeşim gibi değerli taşlar verilmektedir.

2. Bâb: Mürekkebat (kompleks droglar) beyanındadır.

1. Fasil: Mürekkep şerbetler beyanındadır.

2. Fasil: Macunlar ve cevarişler (müşhil veya kabız ilaçlar) beyanındadır.

3.a Fasil: Müşhil olan macunlar ve cevarişler beyanındadır.

4. Fasil: Habb-al-Akaviye (Mideye, dimağa ve havas-ı hamseye-beş duyuya kuvvet verir).

5. Fasil: Kurslar (tabletler) beyanındadır.

6. Fasil: Süfuf (tozlar) beyanındadır.

7. Fasil: Lunkat (luuklar yani yalanarak yutulan ilaçlar) beyanındadır.

8. Fasil: Merhemler beyanındadır.

9. Fasil: Yağlar beyanındadır.

10. Fasil: Şiyaf (Şaflar yani suppositnarlar) beyanındadır.

⁹ Zambaco Pacha.: *Lépreux de Scutari. Prés Constantinople*, Constantinople, 1891, s. 7.

¹⁰ Ünver, A.S.: Orta zamandan onyedinci asra kadar Türk hastaneleri tarihi. *İst. Tıp Fak. Mecm.*, 14, 9, 12, 341-344, 1932.

¹¹ Adıvar, A.A.: *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1943, s. 36.

III. Makale: Baştan ayağa varınca her uzva özgü olan hastalıkların nedenleri.

IV. Makale: Bir uzva mahsus olmayıp bedene şamil olan (bütün vücudu saran) marazlar-(hastalıklar) beyanındadır.

Çiçek ve kızamık, baras (vitiligo), behak (addison hastalığı), zehirler.

Hatime (Son)"

Bu kitap en sonunda bazı reçete örnekleri ile son bulmaktadır.¹²

19. yüzyılda ise Türkiye'de bulaşıcı hastalıklar, asepsi ve antisepsi konusunda çok çalışma yapıldı. Bu konuda çalışan bazı hekimlerden söz etmek gerekir. 19. yüzyılın ünlü hekimi, bilgin, ozan ve çeşitli yabancı diller bilen bir kimse olan **Mustafa Behçet Efendi**'dir. Kendisi 1774 yılında İstanbul'da doğmuştur. Bir hekimbaşı ailesinin çocuğudur. Büyükbabası, Sultan Mustafa III. devrinde cerrahbaşılık, **Abdülhamit I.** devrinde de hekimbaşılık yapan **Büyük Hayrullah Efendi** (1725-1796) dır. **Hayrullah Efendi**'nin kızı **Nefise Hanım**, Divan-ı Hümayûn Kâtiplerinden **Mehmet Emin Şükûhi Efendi** ile evlenmiş ve onların da ikisi kız, üçü erkek beş çocuğu olmuştur ki bu erkek çocuklar da sırasıyla **Behçet Efendi** ile **İlyas Bey** ve **Abdülhak Molla**'dır.¹³ **Mustafa Behçet**'in bulaşıcı hastalıklar ve çiçek hastalığı konusunda çalışmaları oldu.

Önce medresede dini bilimler öğrenen yani lise öğrenimini yapan **Mustafa Behçet Efendi**, sonra Süleymaniye Tıp Medresesi'nde okumuş, yani yüksek öğrenimini de bitirmiştir. Bir söylentiye göre bilgisini arttırmak üzere kardeşi **Abdülhak Molla** ile birlikte Venedik'e de gitmiştir ve böylece devrinin sevilen ve sayılan bir bilgini, hekimi olmuştur. Bu nedenle önce medrese mezunu olduğundan 1791'de müderris (profesör) olarak ilmiye (medrese) öğretmenliği yoluna girmiş, zeka ve çalışkanlığı ile zamanla bu yolun en yüksek rütbesi olan Rumeli Kazaskerliği'ne kadar yükselmiştir. Aynı zamanda Hassa-saray hekimliği ile başladığı tıp alanında da 1803-1807, 1816-1821, 1823-1834 yıllarında olmak üzere üç kere hekimbaşı olmuştur.¹⁴ **Mustafa Behçet Efendi** devrine etki yapmış, hayatında büyük saygı ve itibar görmüş bir insandı. Tıbbımızın ve ülkenin modernleşme cereyanlarında ve yeniçeriliğin lağvında ön ayak olduğu gibi modern askerî tıbbiyemizin, **Tıbhane** ve **Cerrahhane-i Âmire**'nin kurucusudur. Fakat en önemlisi ülkemizde ve Avrupa'da bugünkü anlamda karantina önlemleri alınmasına yol açanların başında gelmesidir. Fakat bu özelliklerine rağmen devrin **Hâlet Efendis**'nin ve dolayısıyla **Sultan Mahmut II**'nin öfkesine uğramaktan kurtulamamış ve 1821'de kardeşi **Abdülhak Molla** ile birlikte Keşan'a sürülmüşse de kısa bir süre sonra affedilerek gene hekimbaşılık mevkiine getirilmiştir. 31.3.1834'de şarbon hastalığından ölen **Mustafa Behçet Efendi**, Üsküdar Doğancılar'da **Nasuhi Tekkesi**'nde büyük babasının yanına gömülmüştür.¹⁵

Kendisi Arapça ve Farsça'dan başka Fransızca, İtalyanca, biraz da Latince dillerini bildiğinden çağdaşlaşma akımında **Sultan Mahmut II**'nin büyük bir yardımcısı olmuş, çok kere büyükelçilerle ve dışişleri bakanlarıyla tercümanlık ve işbirliği yapmıştır. Ölümünden sonra bu büyük bilginin değerli kütüphanesi her ne kadar başka ellere geçmiş ve dağılmış ise de o sırada düzenlenen kataloğun aslı Viyana'da Saray Kütüphanesi'ndedir ve sonradan basılmıştır.

¹² Demirhan Erdemir, A.: Hekimbaşı Salih bin Nasrullah'ın Gayetü'l Beyan fî Tedbiri Bedenil İnsan adlı eserinin Türk Tıbbi folklorundaki yeri ve bazı orjinal sonuçlar. *Türk Dünyası Araştırmaları Derg.* 101: 195-202, 1996.

¹³ Bursalı Mehmed Tahir: *Osmanlı Müellifleri. Matbaai Amire*, İstanbul, 1923, s. 209.

¹⁴ Uzluç, F. N.: *Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin kitapları ve İslamlarda bitik sevgisi, bitik evleri.* *Türk Tıp Tarihi Arşivi.*, 1, 3, 87-103, 1935.

¹⁵ İsfendiyaroğlu, F.: *Galatarasay Tarihi*, İstanbul, 1952, s. 367-370.

Altmış yaşında, oldukça genç bir çağda ölmüş olmasına ve dini bilimlerden tıp ve politikaya kadar uzanan çeşitli alanlarda aktif bir rol oynamasına rağmen **Mustafa Behçet Efendi**, tıp alanında birçok değerli eserler yazmaya ve çevirmeye de vakit bulmuştur ki bunlar da sırasıyla şunlardır:

Çiçek Aşısı Risalesi: Jenner'in 1798'de yayınladığı bu küçük eser, bütün dünyada yankılar yapmış ve hemen hemen bütün Avrupa dillerine çevrilmişti. Bu arada üç yıl sonra **Guisepppe H. Marshall** tarafından da **Osservazioni Sopra** ile **Vajoule Vaccino** 4. Palermo 1801 itibarıyla İtalyanca'ya da çevrilmişti ki bir nüshası Londra British Museum Library, Supl. No: 126'da kayıtlıdır. İşte bu çeviriden yararlanan **Mustafa Behçet Efendi**, gene 1801'de, henüz hassa (saray) hekimi iken Jenner'in bu eserini **Risale-i Telkih-i Bakari** ismiyle dilimize çevirmiştir ki asıl orjinal nüshası;gene Londra'da British Museum Library Or. 3218 numarada kayıtlıdır. Aynı eserin birer nüshaları da İstanbul'da Topkapı Müzesi Kütüphanesi, Hazine 568 ve Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi Y. 732 numaralarda kayıtlıdır.

Vazaif al-Aza (Fizyoloji Risalesi): Antonio isimli bir İtalya'nın eserinden 1796 yılında **Behçet Efendi'nin** yaptığı bir çeviridir. Bir nüshası Belediye Küt. M. Cevdet K. 143 numarada kayıtlıdır.

Makale-i Emraz al-Frenkiye (Frengi Risalesi): Eskilerin **Plenk-i Cermani** dedikleri ve bir Alman cerrahı olan **Plenck'in** yazdığı bu latince eserin Venedikli hekim Nicol'un yaptığı İtalyanca çevirisini **Mustafa Behçet Efendi** 1803'de dilimize çevirmiştir. 106 sahifelik bu eser özellikle Frenginin yeni bir ilacı olan civadan söz etmektedir. Birer nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi T.Y. 7090, Bayezit Devlet Kütüphanesi Veliyüddin Ef. Kitaplığı 2637, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi 1817-565 numaralarda kayıtlıdır.

Buffon'un Tabiat Tarihi Çevirisi: **Mustafa Behçet Efendi'nin** bu eseri de **Beyezit Devlet Kütüphanesi Sahip Molla 935, 947** numaralarda kayıtlıdır.

Ruhiye veya Kuşur-u Lebeyiye (Croûte de Lait): Süt çocuklarında pek çok görülen ve halkın **konak** dediği bir hastalıkla ilgili olan **Mustafa Behçet Efendi'nin** bu küçük eserinin bir nüshası **Galata Mevlevihanesi Kütüphanesinde** bulunmaktadır.

Kolera Risalesi: 1820'de Hindistan'da başlayan ilk kolera pandemisi o günkü ulaşım olanaklarının yavaşlığı nedeniyle İstanbul'a ancak 1831 yılında ulaşabilmiştir. İşte bu korkunç salgın üzerindedir ki Hekimbaşı **Mustafa Behçet Efendi** halkı uyarmak gereğini duymuş ve bu küçük kitabı yazmıştır. Eser, öneminden dolayı **Matbaa-i Âmirre**, o günkü Devlet Basımevinde hemen 4000 nüsha basılarak devlet büyüklerine ve mahalle muhtarlarına dağıtılmıştır. **Mustafa Behçet Efendi** bu eserinde hastalık belirtileri ve tedavileri hakkında yüzeyden bilgi vermekle beraber, özellikle hastalığın çıktığı yer (orjinal kaynağı) üzerinde durmuş ve Avrupa'nın o yıllarda sandığının aksine bu hastalığın kaynağının Yakın Doğu ve Osmanlı İmparatorluğu olmayıp, Uzak Doğu ve özellikle Hindistan'ın Ganj kıyıları olduğunu belirtmiştir. İşte bu önemi nedeniyledir ki eser sonradan batı dillerine, özellikle Almanca'ya da çevrilmişti. **Prens D. Maurocordato'nun** **Hufelands Journal Band 74 oder 67 des Neuen Journals, seitte 33-47** çıkan bu çevirisi **Die Cholera-Epidemie Zu Konstantinopel und Verhaltungsmasregeln da bei, Von Behçet, Leibartz des Türkischen Kaisers** adını taşımaktadır. **Behçet Efendi'nin** bu basılı eserinin nüshaları çeşitli kütüphanelerde vardır.¹⁶

¹⁶ Şehsuvaroğlu, H.: Türk büyüklerinin hatıraları. Cumhuriyet Gaz., 17.1.1954.

Hezar Esrar: Kardeşi **Abdülhak Molla** ile beraber yazdığı bu eser, 1869'da **Abdülhak Molla**'nın oğlu **Hayrullah Efendi** tarafından bastırılmıştır. Antik tıpla ilgili olan bu fantezik eser ilmiyikten ziyâde, basit halk için yazılmış bir kitaptır.¹⁷

Tertib-i Ecza: Mustafa Behçet Efendi'nin bilinmeyen bu eserini Prof. Dr. **Feridun N. Uzluk** bularak 1970'de yayınlamıştır. 14 sahifelik bu küçük eser 1816 senesinde yazılmış olup, hac yolcularının gerektiğinde başvuracakları bir sağlık rehberi olarak düzenlenmiştir ve çeşitli ilaçlar hakkında bilgi vermektedir.

Yine 19. Yüzyılın bilgin, yazar bir hekimi, bir tarihçisi ve içli bir ozan olan **Şânizade Atullah** asepsi ve antisepsiye önem vermiş olup, İstanbul'da Şânizadeler'in Ortaköy'deki yalısında doğmuş ve büyümüştür. Doğum yılını kesinlik olarak bilmiyorsak da yaklaşık olarak 1771 kabul edebiliriz. Bunun gibi **Şânizade** ailesinin İstanbul'a geliş tarihi de kesin değildir. Dedesi, **Mirza** adında bir kişinin oğlu olan **Şani Ahmet Dede**'dir. Babası **Hacı Mehmet Sadık Efendi**, ordu kadılarında olup Mekke kadılığına kadar yükselmiş ve sonra Medine kadısı iken görevden alındığından İstanbul'a gelirken 1790'da ölmüştür. 1777'de ölen müderris Elhac **Şânizade Mehmed Efendi'nin** Hekim **Şânizade'nin** amcası olması gerekir. **Şânizade**, tarihinde (Cilt II, Sah. 3) 1812'de İstanbul'da görülen taun (veba)'dan söz ederken "kendi dairesinde (evinde) zükur ve inastan (kadın, erkek) 15 kadar nüfus bulunduğunu", bildirdiğine göre bunların bir kısmı her ne kadar yanındaki memurlar ise de bir kısmının da ailesi olması gerekir. Bazı vakfiyelerde **Sadık Efendi** ve **Şakire Hatun** adına rastlanıyorsa da bunun **Şânizade'nin** annesi olup olmadığı incelenmeye değer. Yine bunun gibi vakfiyelerde **Şakire Hatun**'un gelini olarak adı geçen **Ayşe Pembe Hatun**'un da **Şânizade'nin** eşi olduğu şüphelidir. Ancak **Şânizade'nin** evli olduğu kesindir denebilir.¹⁸ **Mehmet Atullah Efendi** önce devrinin geleneklerine uyarak dini bilimler öğrenmiş ve 1786 yılında medreseyi tamamlayarak ilmiye ruusu'yu yani lise diploması almıştır. Sonraları o zaman Halıcıoğlunda bulunan Mühendishane'de ve Süleymaniye Tıp Medresesi'nde okumuştur. Ancak hayatının birçok karanlık noktaları gibi çok önemli bir öğrenim olan mühendislik ve tıp eğitimlerini hangi yıllarda ve hangisini daha evvel yaptığı da kesinlikle bilinmiyor. Fakat mühendisliği tıptan önce veya her iki öğrenimi de aynı yıllarda yapmış olması kuvvetlidir.

Şânizade daha genç yaşta içinde, yetiştiği doğu kültürü ile batı kültürü arasındaki farkı anlamış ve kendisini her iki alanda, da yetiştirmeye gayret etmiştir. Bu nedenle medresede öğrendiği Arapça ve Farsça'dan başka Mühendishane'de İtalyanca ve Fransızca öğrenmiştir. Çoğunlukla komşularından Rumca öğrendiği ve belki de özel olarak Latince çalıştığı bilinir. 1821'de Rum İsyanı'ndan sonra Divan-ı Hümayûn yani Padişah'ın Yazı İşleri Kalemi Tercümanlığı için müslümanlardan bir bilir kişi aranırken, Bakanlar Kurulu'nda **Şânizade'nin** ismi geçmiş ise de birtakım kıskançlıklar yüzünden **Atullah Efendi** bu önemli göreve getirilmemiştir. Bu da gösteriyor ki **Şânizade** yalnız çeviride değil, Fransızca konuşma ve yazmada Divan-ı Hümayun Tercümanlığı gibi önemli ve politik bir görevi tam olarak yapacak bilgi sahibi idi. **Şânizade** tarihinden öğrendiğimize göre **Atullah Efendi**, öğrenimini bitince, o zamanlar ordu kadısı olan babası ile uzun süre yurt içinde dolaşmıştır. İlk görevi 1816'da atandığı Eyüp Sultan Kadılığıdır. Ayrıca Çorlu medresesi müderrisliğine de verildiği gibi **Mûsile-i Süleymaniye** derecesini de almıştır (**Şânizade Tarihi**, sah: 255). İki sene sonra **Haremeyn** (Mekke ve Medine) Evkaf Müfettişliğine verilmiştir. O sırada Vak'anüvis yani devletin resmi tarih yazarı **Asım Efendi**, vebadan ölünce **Sultan Mahmut II'nin** emriyle, daha o tarihte birçok eserler yazmış olan,

¹⁷ Şehsuvaroğlu, H.: Türk büyüklerinin hatıraları. Cumhuriyet Gaz., 2.12.1955.

¹⁸ Ünver, A. S.: Şânizade Atullah Efendi, Tıbbi Eserleri. Dirim Derg., 22, 8, 233-236, 1947.

Şânizade M. Ataullah Efendi, 1819'da Vak'anüvis oldu ve 1825 tarihine kadar bu görevde kaldı. 1821'de ayrıca Mekke'yi Mükerrerme kadılığı verildi. Ancak **Şehyhülislam Halil Efendi**, Vak'anüvisliğe kendi mektupçusunun yardımcısı olup vak'anüvislikte **Şânizade**'ye rakip olan sahhaflar şeyhinin oğlu **Esad Molla**'yı getirmek istediğinden **Şânizade**'nin bu atamasını hoş karşılamamıştı. Diğer taraftan tıptaki bilgisi ve yayınları dolayısıyla onu Hekimbaşılıkta kendisine rakip gören ve 1821'de vefat eden **Mustafa Mesud Efendi ile Mustafa Behçet Efendi** de **Şânizade**'yi hiçbir zaman çekememişlerdi. Asepsi ve antisepsiye büyük önem veren **Şânizade**, her ne kadar hekimliği Süleymaniye Tıp Medresesi'nin istolastik havası içinde öğrenmişse de kuvvetli lisan bilgisi dolayısıyla kısa zamanda batının modern tıbbını da öğrenmiştir. Kendisine tıp alanında hocalık edenleri tamamen biliyorsak da, Süleymaniye Tıp Medresesi'nde ders vekilliği yaptığı sıralarda, Hekimbaşı **Numan Naim Efendi**'nin kendisini okuttuğunu **Şânizade** tarihinden öğreniyoruz. Gene tarihinde yer yer rastlanan kayıtlardan öğreniyoruz ki, **Şânizade** ülkemize gelen yabancı hekimlerle veya dışarıda öğrenim yapmış azınlık hekimleriyle sıkı ilişki kurmuştur. Hatta azınlık hastanelerinden de faydalanmıştır. O kadar işler arasında pratik uygulama yaptığını, yani hasta baktığını gene kendi tarihinden (Cilt II, sah: 164) anlıyoruz.

Bunlardan başka onu yeni eğitimin ilk üstadlarından sayan Bursalı **Tahir Bey**, aynı zamanda tıbbî ve teknik terimlerin de yurdumuzda ilk defa olarak **Şânizade** tarafından konulduğu bildirmektedir. **Cevdet Paşa** da tarihinde, "**Lisan-ı Osmanî**" de ilk defa İstilahatı Tıbbiye'yi (Tıp Terimlerini) koyan ve kullanan **Şânizade** Efendidir demekle bu fikri güçlendirmektedir. Dijital'ın Kalp ilacı olarak kullanıldığını yazan ilk Türk hekimi odur. Bunun gibi ülkemizde ilk defa basılan tıp kitabı da **Şânizade Hamsesi'nin** ilk üç cildir. Bundan başka **Şânizade**'nin eserleri dil bakımından da önemlidir. Çok sade bir Türkçe ile yazılmıştır. Ayrıca **Şânizade**'nin modern tıpta ne derece kuvvetli olduğuna şu örnekler yeter sanırız; Yayınlanmasından 30 sene sonra von Stoerck'ün kitabını dilimize çevirirken artık eskimiş olan çiçekleme (variolişasyon) konusunu atarak yerine **Jenner'in** yeni buluşunu Çiçek Aşısı konusunu (vaccination) koymuştur. (**Şânizade Hamsesi**, C. II, sah: 101-111). Bundan başka dışarıdan getirilen aşılardan miktarca yetersiz ve çok pahalı olduğunu, üstelik çabuk bozulduğunu gördüğünden aşının İstanbul'da yapılmasını yani İstanbul'da bir telkikhane (çiçek aşısı istasyonu) kurulmasını teklif etmiş ve ayrıca bütün halkın aşılatırılması için **Sultan Mahmut II**'ye öneride bulunmuştur. Batının modern koruyucu hekimliğini ülkemizde uygulamak isteyen ilk hekim **Şânizade**'dir. Fazla olarak devrinin koyu taassubuna rağmen von Stoerck'ü çevirirken Hıristiyanların içebilecekleri düşüncesiyle şaraplı ilaçların formüllerini bozmadır. 1808'den beri hekimbaşı bulunan **Numan Efendi'nin** oğlu **Mustafa Mes'ud Efendi**, 1816'da görevden alınca **Mustafa Behçet Efendi** ikinci kez hekimbaşılığa getirildi. Bütün bunlara rağmen **Behçet Efendi'nin Şânizade**'ye karşı beslediği kıskançlık bir türlü sönmeydi. Onun ve onun gibilerinin teşvikiyle bu değerli hekim 1825'de Vak'anüvislikten alındı ve sonra da 1826'da arpalığı olan Tire'ye sürgün edildi. **Lütfi Tarihi**'ne göre iki ay sonra affına ferman çıkması üzerine eve telaşla gelen müjdecileri gören **Şânizade**, idamına ferman geldiğini zannederek kısa bir hastalıktan sonra 1826'da Tire'de ölmüştür. Kaderin mutsuz ettiği bu büyük insanın adı sonra Tire'de yapılan bir hastaneye verildiği gibi kaybolan mezarı yerine de Tire halkı tarafından bir anıt dikilmiş ise de sonradan bunların ikisi de kaybolmuştur.¹⁹

¹⁹ Şehsuvaroğlu, B. N.: Hekim Şânizade Ataullah Efendi, biyografisi ve eserleri. İ.Ü. Tıp Fak. Mecm., 14, 3, 482-495, 1951.

Şânizade XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun değerli bir çevirmeni ve yazarıdır. Birçok değerli tıp kitaplarını İtalyanca ve Fransızca'dan dilimize çeviren Şânizade, aynı zamanda ülkemizde ilk basılı tıp kitabını yazan insandır.

Mehmet Ataullah Efendi'nin bugün bazı eserleri şunlardır:

a) Tıbbı aıt olanlar:

I) Miyarületibba: Bu eser üç ciltlik olup ilk basılı tıp kitabıdır. **Şânizade Hamse-i'nin** ilk üç cildini oluşturan bu eserin dördüncü cildi 1827'de Mısır'da basılan **Kanun'ül Cerrahîn** olup beşinci cildi teşkil edecek olan **Mizan'ül Edviye** de kısmen yazma olarak Prof. Dr. **Feridun Nafiz Uzluk** kütüphanesindedir. **Vasayanâme-i Seferiyye** adlı eserinin önsözünde de belirttiği gibi **Şânizade** iç hastalıklarına ait olan bu kitabı **Anton Baron von Stoerck'in** 1776'da yazdığı Avusturya memleketleri asker ve köy hekimleri için pratik-tabbi öğretim-Medizinsch Pracktischer Unterrciht für die Feld und Landwundaerzte der Österreichischen" adlı eserinin İtalyanca tercümesinden dilimize çevrilmiştir. Eserin yayınından 30 yıl sonra yapılan bu çeviri sırasında bazı eskiyen kısımların yerine son buluşlar konmuş ve böylece çeviri ayrı bir değer kazanmıştır. **Şânizade** bu çevirisinde, Barthelemy Bathisti tarafından İtalyanca'ya çevrilerek 1778'de İnnbruck'da: "Instrozione Medico-Pratica as usu die Chirurci Civil e Militari Opere" ismiyle bastırılan nüshayı esas olarak almış, sonradan Latincesiyle karşılaştırılmıştır. Eserin en ilgili maddelerinin alfabetik listesinin bulunması ve şaraplı ilaçlardan söz edilmesi, çiçek aşısı kısmının **Jenner'in** son buluşlarıyla değiştirilmesi, zamanı için büyük yeniliklerdir.

II) Mirat-ül-Ebdan fi Teşrih-i Aza ül-İnsan: **Şânizade'nin** Eyüp kadılığı sırasında hazırladığı bu eser, **Miyar'ül Etibba'nın** iyice anlaşılabilmesi için yazılmış resimli ve modern bir anatomi kitabıdır. Nereden çevrildiği bilinmiyor. Sade bir Türkçe ile kaleme alınmış olup terimler Latince, içinde bol resim vardır.

III) Usül üt-Tabia: Fizyolojiye ait olan bu eser de sade bir Türkçe ile yazılmıştır. Kitabın sonuna ayrıca Tıp Fakültelerinde İç Hastalıkları başlangıcı olarak okutturulan bir kısım da eklenmiştir. **Miyar'ül Etibba'nın** yazılması, bittiği halde, kıskançlık hisleri dolayısıyla, uzun süre öylece kalmış ve **Sultan Mahmut II'ye** takdim edilmiştir.

Sonradan hazırladığı anatomi kitabını, o sıralarda Haremeyn Müfettişi bulunması nedeniyle, doğruca Sadrazam **Mehmet Emin Rauf Paşa** eliyle **Sultan Mahmud'a** sunan Şânizade, bu eserinin başında önceden Padişaha takdim ettiği **Miyar'ül Etibba'dan** söz etmiş ve böylece Usül üt-Tabia da bulunmak üzere her üç eserin **Matbaai Âmire'de** basılmasına ve düzeltmelerin de **Şânizade** tarafından yapılmasına irade (padişah emri) çıkmıştır. İlk basılı tıp kitabımızı oluşturan bu üç cilt toplam olarak 523 sahife olup içinde 50 tane de resim vardır.

IV) Kanun ül-Cerrahîn: **Şânizade'nin** genel ve özel cerrahi ile ilgili yazdığı kitaplardan birinin ilk kısmıdır. 1828'de **Mehmet Ali Paşa** tarafından Mısır'da Bulak Matbaası'nda basılmış olup, rahmetli Prof. Dr. **Feridun Nafiz Uzluk'un** kitaplığında. Bu kitabın hamsesinin dördüncü cildini oluşturduğunu Şânizade bu eserinde bildirmektedir.

V) Mizan ül-Edviye: Şânizade Hamsesi'nin beşinci kitabıdır. İki bölümden ibaret. Basit droglarla ilgili ilk bölümün yazar nüshası gene rahmetli Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk'un özel kütüphanesindedir. Bu bölümün Arapça olan önsözünden anlaşıldığına göre ikinci bölüm kompoze droglara aittir ve sonunda da bir tıbbi terimler kısmı vardır. Fakat bu son iki kısmın halen kimde olduğu bilinmemektedir. Diğer eserleri gibi

Şanizade bu eserini de açık ve sade bir Türkçe ile yazmıştır. Ayrıca her ilaç için ayrı ayrı etkin maddeler veya kullanılan kısımlar, kullanma tarzı, kullanma yeri, etkileri ve kullanma miktarı gibi özellikleri vermiştir.

VI) Ruhiye Risalesi: Kaynaklarda Şanizade'nin bu eserinden söz edilmezse de **Miyar ül-Etibba'nın** 193. Sahifesinde kendisi bu eserinden söz etmektedir. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde Yıldız Yazmanları arasında 74/7045 numarada ve Galata Mevlevihanesi Halet Sait Efendi kitaplığında 754 numarada kayıtlı birer **Ruhiye Risalesi** varsa da bunun von Stoerck'ten ve hekimbaşı **Mustafa Behçet Efendi** tarafından çevrildiği yazılıdır ki bu nokta incelenmeye değer bir durumdur.

b) Tarihe ait olanlar:

I) Tarih-i Osmanî: Asım Tarihi'ne ek olarak hazırladığı bu eserin Şanizade, **Sultan II. Mahmud**'un özel izniyle kendisinin tahta çıkma tarihi olan 28 Temmuz 1808'den başlayarak 1821 Ağustosuna kadar orta kıtada dört cilt olarak yazmıştır. Toplam olarak 1282 sahifedir ve basılmıştır. Şanizade'nin bu kitabında Avrupa şehirlerinden ve sokaklarından, sigortadan (cilt II, sah: 401), karantina ve parlamento (Millîet Meclisi) dan (cilt IV. Sah: 2) söz etmesi onun dönemine göre ne kadar ileri görüşlü ve ne kadar uygar cesarete sahip olduğuna güzel bir kanıttır.

c) Askerliğe ait olanlar:

I) Vaseyanâme-i Seferiyye: Zenker'in *Bibliothéca Orientalis* adlı eserinde de söz ettiği gibi bu kitap **Mehmet Ali Paşa** tarafından 1823'de Mısır'da Bulat Matbaasında basılmıştır. Eser, **Büyük Frederik**'in savaş hileleri hakkında yazdığı kitabın Fransızca çevirisinden dilimize çevrilmiştir. **Eyüp'te Hüsrev Paşa Kütüphanesi**'nde birkaç nüshası vardır.

II) Usûl-ü Sâk: Yazışma ve İlam usulüne aittir. **Bursalı Mehmed Tahir Efendi**'ye göre Şanizade **Ataullah Efendi**'nindir ve sonra basılmıştır. Prof. **F.N. Uzluk**'a göre ise bu eser, **Ataullah Efendi**'nin pederine veya büyük pederine aittir.

Yine Hekimbaşı **Cerrah İsmail paşa** çiçek aşısı, kolera gibi konularda çok çalıştı ve asepsi ve antisepsiye çok önem verdi. **Cerrah İsmail Paşa** Sakız'lı bir aileden olup 1807'de İzmir'in pınarbaşı köyünde doğmuştur. **Cerrah İshak Efendi** himayesinde önce pratik olarak cerrahlığı öğrenmiş, sonra mektebe girip **Cerrahhane-i Âmire**'den de 1840'da mezun olmuştur. Sonradan Saray (Hassa) cerrahlığına atanan cerrah İsmail, 1843'de o zamanlar ismi Cerrahlar Müdürlüğü'ne çevrilen cerrahbaşılığa getirilmiş, hatta Şehzade **Abdülmeccid**'in sünnetini de yapmıştır. Daha sonra **Sultan Mahmud**'un teşvikiyle ve maaşlı izinli olarak Paris'e giderek tıp öğrenimini yapmıştır. Tıp diplomasını ise İtalya'da **Pisa**'dan almıştır. Hatta bu sıralarda önceden girdiği Yunan ve Rus savaşlarında gördüğü ender cerrahi vakalarla ilgili bir bildiri sunarak Paris Tıp Akademisi Üyeliğine de seçilmiştir. Daha sonra İstanbul'a dönen **Cerrah İsmail Paşa** saray cerrahlığına ve tıbbiye hocalığına devam ederken bir süre sonra 1845'te Hekimbaşı olmuştur. Hatta 1847'de **Sultan Abdülmeccid**'in oğlu **V. Sultan Murat**'ı ve **Sultan Mehmet Reşat**'ı sünnet eden gene odur. Böylece 1848'de vezir rütbesiyle yani paşa olarak Yanya ve sonra İşkodra, Girit, Selanik ve İzmir valiliklerine atanan Cerrah İsmail Paşa, Devlet Şûrası Azalığı, Şehreminliği, iki kez Zaptiye Müşirligi, iki kez Ticaret Nazırlığı ve üç kez de Nafia Nazırlığı (Bakanlığı) gibi devletin en üstün idari kademelerinde de görev almıştır. Bu arada ilk olarak 1845-1848 ve ikinci defa da 1852'de **Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane** yani Askeri Tıbbiye Bakanlığına getirilmiş ve bu görevde de çok başarılı olmuştur. 1847 yılında onun

Viyana'ya gönderdiği tıp öğrencilerinin başarılarıyla bu okul batıda, Fakülte düzeyinde kabul edilmiştir. Ebelik öğrenimini yapan Türk kadınlarının ilk kez Tıbbiye'de erkek hocalardan ders görmelerini ve bir sınav geçirip diploma almaların sağlayan da **Cerrah İsmail Paşa**'dır. Bundan başka Tıbbiye'de çiçek aşısı kurslarının açılması da gene onun gayretiyle olmuştur. Ayrıca **Vekayi-i Tıbbiye Mecmuası**'na da yardımcı dokunan **Cerrah İsmail Paşa**, Hekimbaşı iken **Sultan Abdülmecid**'in annesi **Bezm-i Âlem Sultan** adına eski Yalova Kaplıcalarını da onartmıştır. Cerrah İsmail Paşa çok iyi Fransızca ve Rumca bilen, sakın tabiatlı, şakacı ve devrinde sevilen bir kişiydi. Oğlu **Fuad Bey** bahriye subayı, kızı **Leyla Saz** (1850-1936) Hanım ise san'at dünyamızın ünlü simalarından olup 200 kadar bestesi ile bazı şiirleri vardır. **Cerrah İsmail Paşa** en son olarak tekrar şehreminliğine (belediye başkanlığı) atandığı gün Babıali'de Hariciye Nezaretinde (Dışişleri Bakanlığı) ansızın gelen bir felç sonucu evine gönderilmiş ve emekliye sevk edilmiştir. 1880'de de vefat etmiştir. **Sultan Mahmut** Türbesinde gömülüdür. Çiçek aşısı, kolera ve hatta hayvan hastalıkları ile ilgili basılı kitapları ile, zehirlenmeler ve tıbbî drogulara ait basılmamış bazı eserleri vardır. I. Derece, Mecidi, Girit, I. Derece Osmani, Fransız Grand Officier, İtalyan Grand Cordone, İran, I. Şîr-i Hurşîd nişanlarına sahipti.

Çiçek Hastalığı ve Çiçek Aşısı

Türkiye'de 19. Yüzyılın asepsi ve antiseptisi en önemli diğer bir konusu çiçek aşısının modern anlamda uygulanmasıdır. Ancak çiçek aşısı çiçekleme şeklinde eski dönemlerden beri Türkler'de vardır. İlk kaynağının Uzak Doğu ve Güney Asya olduğu sanılan bu hastalığa oralarda ne isim verildiğini bilmiyorsak da Avrupa'da belki de milattan önce görülen bu hastalığa ilk olarak **Variola** ve çok sonraları **Lues Valentudinaria** gibi adlar verilmişse de ilk ad tutmuş ve Variola olarak birçok batı dillerine girmiştir. Bu kelime Latince, **Varius** kelimesinden gelmektedir. Ancak Anglo-Sakson ülkelerinde **Small-Pox** denmiştir. Ortaçağ İslâm dünyasında ise hastalığa **Cüderî** denirdi. Anadolu'da ve Türkler arasında ise **Çiçek Hastalığı** yaygın bir isimdir.²⁰ Çiçek, M.Ö. VII. Yüzyılda belki de daha önceleri Çin'de ve Hind'de bilinen bir hastalıktır. Hatta Hind'e diğer hastalıkların olduğu gibi, çiçeğin de Sheetola isminde bir tanrıçası vardır ve söylentiye göre Hindliler çiçek sikatrislerini iyi eden bir merhem biliyorlardı. İşte çiçeğin ilk andemik yeri bu iki ülke olabilir. Fakat eski Mısır'da 20. Sülaleye ait bir mumyanın derisinde çiçek sikatrisleri görüldüğüne göre, çiçek eski Mısır'da da çok eskiden beri vardı. Bu nedenle Afrikada ilk andemi yerleri arasında sayılabilir. Çiçeğin Avrupa'ya ne zaman bulaştığını kesinlikle bilmiyorsak da Marius, Fransa ve İtalya'da M.Ö. 570 yılında görülen bir salgından söz ederken, ilk olarak **Variola** deyimini kullanıyor. M.S. 580'e ait bir epidemiden söz ederken Tours'lu **Gregoire** ise hastalığa **Lues Valetudinaria** adını veriyor. **Herodot** (M.Ö. V. yy.) ve **Çalinos** (M.S. II. yy) un yazılarında da çiçek olduğu şüphe götürmez satırlar vardır. Hastalığın ilk tanımını yapan Arap hekim **Harun** bu hastalığa **Cüderî** demiştir.

Çiçek hakkında ilk olarak eser yazan ve en açık tanımını veren büyük İslam hekimi **Ebubekir Zekeriya Razi** (852-932) dir. **Razi**'nin **Kitab al-Cüderî vel Hasbe** adını verdiği bu kitap **De Variolis et Morbillis** ismiyle de Latinceye çevrilmiştir. Ancak Variola, Cüderî deyimini, Ortaçağda genellikle döküntülü hastalıklara verilen isimdir. **Razi** ve **İbnî Sinâ** bunu kızamık (**Morbilis**) dan ayırmaya çalışmışlarsa da tam olarak başaramadılar. Zaman bunu da olanaklı kıldı. XVI. yüzyılda **Kızamık**'ın, XVII. yüzyılda dönemin büyük klinikçisi **Thomas Sydenham** (1624-1689) ın çalışmaları ile **Kızıl**'ın; XVIII. yüzyılda **Bergen** tarafından Kızamıkçık (Rubella)ın ve XIX. yüzyılda da

²⁰ Erzin, N.: Türkiye'de Çiçek. **Türk Hijyen ve Tecrübi Bioloji Dergisi**, 1(2): 138 (1952).

Dördüncü Hastalık'ın Duke tarafından klinik ayrımları kesinlikle yapıldı. **Sydenham** hastalığın klinik olarak en güzel tanımını veren yazardır. Böylece **Variola** deyimi artık yalnız **Çiçek** için kullanıldı.

Hastalığın Avrupa'da yayılmasına özellikle Haçlı Seferleri (1096-1270) neden oldu. XVI. yüzyılda çiçek, kıtanın her köşesinde vardır. Gene bu yüzyılda 1520'de, Meksika'da ilerleyen İspanyollarla, yani Cortez ordusu ile, hastalık ilk olarak Amerika'da görüldü ve bu salgın 3.500.000 yerlinin ölümüne neden oldu. XVII. Yüzyılda da İngilizler hastalığı, Kuzey Amerika'ya bulaştırdılar.²¹ Haçlılar, hastalığın Avrupa'da geniş ölçüde yayılmasında büyük bir etken oldular. XIII. yüzyılda bir kıtadan diğerine gidip gelen, bu insan seli her ne kadar durmuşsa da hastalık artık Avrupa'da yerleşmiştir. XIV., XV. ve XVI. yüzyıllarda Avrupa'nın bu hastalıktan uzak kalmış bir köşesi yoktur. XVI. ve XVII. Yüzyıllarda ise artık Amerika'da da salgınlar görülmektedir ve hastalık ırk,cins, yaş hatta zengin fakir ayrımı yapmamaktadır. XIV. Louis'in çocuklarının biri dışında (XI. Louis) hepsi çiçekten ölmüştür. XV. Louis ve Avusturya İmparatoriçesi **Maria Terezia** ve nihayet Osmanlılarından **Sultan I. Ahmet, III. Ahmet, Abdülmecit** gibi birçok hükümdarlar da çiçek yüzünden çöpür kalmışlardı. Hastalık o zamanlar tek başına dünya nüfusunun 1/14'üne zarar verdi ve bu durum, ta **Jenner'e**, yani aşının buluşuna kadar böylece devam etti. Üç kıtaya yayılan Osmanlı İmparatorluğu'nun, Asya ile Avrupa arasında göç ve kervan yolu olan Anadolu, bu hastalıktan zarar gördü. Jenner tarafından çiçek aşısı bulunmasından önceki devirlerde Variolisation gibi güvensiz bir korunma aracına rağmen çiçek salgınları hiçbir zaman eksik değildir. 1604'de Sultan Ahmed I. çiçek hastalığına yakalandı Seretibba (Başhekim) İstanbul'lu **Mehmet Efendi, Tabib Süleyman** ve eski reisületibba müneccimbaşı **Arapzade Mehmet Efendi** vesair müslüman hıristiyan hekimler sarayı hümayunda **Darüssaade** ağası **Süleyman Ağa'nın** odasında toplanarak ilaç hazırladılar ve hekimlerin padişah iyileşinceye kadar **Darüssaade** ağası yazıcısı **İbrahim Efendi'nin** odasında yatmaları emredildi. Sonunda **Sultan Ahmet III** şifa buldu. 1782'de **Abdülhamit I** (1774-1789), 1782'de doğan kızı Fatma Sultan ile bazı şehzadeler çiçek çıkarmışlar, **Fatma Sultan** ölmüş, diğer şehzadeler kurtulmuşlardır. Sonra **Şehzade Süleyman** da aynı hastalığa yakalanmış ve aynı yıl ölmüştür (Cevdet Tarihi, III. 261). 1845'de İstanbul'da bir çiçek salgını oldu. Çiçeğin çocuk iken yüzünde yaptığı tahribattan üzgün olan **Sultan Abdülmecit** bu salgınla kişisel ilgilendi, birçok çocukları huzurunda aşılatacak halkı bu yeni usule ısındırmak istedi ve ayrıca onun sözlü emri ile halkı aydınlatmak üzere **Menafi-ül Etfal** isimli bir eser yayınlandı. Bundan başka Mektebi Tıbbiye Aşıcıbaşı olan **Mustafa Efendi'nin** belki de Fransızca bir eserden faydalanarak hazırladığı Risale-i Telkihi Bakarî (Çiçek Aşısı Risalesi) adlı eseri de hazırlayıp **Hayrullah Efendi'nin** Mektebi Tıbbiye'ye ikinci defa hoca olduğu yıllarda (1839-1845) kendisine sunuldu.²² 1847-1887'de Anadolu'nun bazı şehirlerinde ise çiçek salgınları oldu. 1870-1871'de İstanbul'da, Rumeli'den ve özellikle Arnavutluk'tan gelen yeni erler arasında çiçek görülmüş ve bu yüzden askeri hastanelerde 60 kadar ölüm belirlendi. 1873 yazında İstanbul'da çiçek salgını vardı. 1895'de **Mekke-i Mükerreme**'de çıkan bir çiçek salgınında 770 kişi ölmüş ve ertesi sene Mekke'de bir **Telkihane** (Aşı İstasyonu) açıldı. 1912 ilkbaharında İstanbul'da bir çiçek salgını oldu. 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı

²¹ Rifat Osman.: Sur L'Inoculation Antivariolique an XVII eme Siecle. IX. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi, Bükreş, 1932, s. 4.

²² Violi, J. B.: Notice Sur l'etablissement Vaccinogene. İst. Tıp Fak. Tarihi Enstitüsü, No: 459. Constantinople, 1882, s. 5.

sıralarında yer yer çiçek salgınları görüldü. 1922'de İstanbul'da küçük bir salgın oldu. 1929-1941'de İran'dan gelen göçmenler dolayısıyla ülkemizde sporadik olarak çiçek vakaları görüldü. 1942-1944 İkinci Dünya Savaşı henüz başlamadan, 1938'den itibaren bu sporadik vakalarda bir artış oldu ve 1942'de de **Suriye** ve **Irak**'da hüküm süren salgın **Mardin**'in **Midyat** ilçesinden ülkemize bulaşınca yurdumuzdaki andemi ufak bir salgın halini aldı.

1943'de buna İstanbul'da bir de tifüs salgını eklenince İstanbul Sağlık Müfettişi Dr. **Nazif Seçkin** başkanlığında bir mücadele ekibi gönderildi ki Dr. **Şehsuvaroğlu** da burada çalıştı. 1945'den sonra vakalar gene azaldı ve sporadik olarak devam etti. Avrupa'da çiçekten korunma **Lady Montagu** (1689-1762) ile başlar. Doğuda ise bu adım çok erken atıldı. Eski **Hint**'te ve **Çin**'de çiçek aşısından söz edilir. Daha XI. Yüzyıl başlarında Çinliler hafif dökken çiçek hastalıklarının yanlarına sağlam çocukları koyarak veya bu gibi çocukların burunlarına çiçekli hastalardan alınmış cerahatli kabukları toz haline getirip üfleterek aşı yapıyorlardı. Bu, zamanla Asya'nın diğer kısımlarına da yayıldı ve **Çerkez**, **Gürcü** gibi esir ticaretiyle uğraşan **Kafkas** halkı arasında pek rağbet buldu. Çünkü çiçek çok para getirecek güzel bir esirin yüzünü bir anda çirkinleştirebilmektedir. İşte çiçek aşısı bu yoldan **Anadolu**'ya kadar geldi. Çiçek aşısının **Anadolu**'da hangi tarihten beri yapıldığını kesinlikle bilemiyorsak da daha önce sözü edilen **Menfi ül-Etfal** adlı eser 1679'da Anadolu'ya gelen bir aşıcının İstanbul'da çocuklara aşı yapıldığını bildirdiğine göre, şimdilik bunu bir başlangıç olarak alabiliriz. Bizde bu aşı daha fazla hafif çiçek çıkarmış hastaların püstüllerinden alınan cerahatle yapılmakta idi. Dr. **Rıfat Osman Bey** bu aşılama sahnesini şöyle anlatıyor: "Aşıcı **Hatun**, aşıcı kadın, çiçekçi **Hanım** gibi lakaplarla çağrılan ve hemen ekserisi gül vs. çiçekleri yetiştirme merakında olan kadınlar her bahar, güllerin açıldığı ve bülbüllerin öttüğü günlerde şehir şehir dolaşmış. Dr. **Rıfat Osman Bey** böyle bir zamanda 50-60 kadar çocuğun aileleri ile birlikte Edirne'de Sokullu'nun yadigarı ve Sinan'ın eseri olan Mehmet Paşa hamamında toplandıklarını ve o gün için erkekler tarafının da kadınlara ayrıldığını söyler. Hamamın her tarafı güllerle süslenir, bir taraftan evlerden getirilen yemekler ve şerbetler yenir, içilirken, bir taraftan da şarkılar ve türkülerle çocuklar aşılanırmış. Aşıcı kadınlar aşılarını bir incir yaprağı içinde getirirlermiş ve çocukların aşı yerleri kurumaya yüz tutarken üstünü gülsuyuna bastırılmış bir gül yaprağı ile örterlermiş. İşte bu sırada hamamdaki genç kızlar aşılanan çocukların etrafını alırlar ve türküler söylerlerdi. Aşılanan çocuk, gül yaprağı iyice kuruyup sararıncaya kadar aşısını korur, yıkanmaz, ekşi yemekler yemez ve ne çiçek olursa olsun koklamazdı. Her çocuk iki yılda bir böylece aşılanırdı.

Görülüyor ki, bu aşı insandan insana yapılan bir çiçekleme (variolisation) dir. Bu usulü ilk olarak Edirne'de gören İngiliz elçisinin eşi **Lady Montagu**, 1,4,1717'de Edirne'den İngiltere'ye dostu **Miss Sarah Chiswell**'e yazdığı 31 nolu mektupta şöyle demektir: "..... Hazır hastalıktan söz etmişken size bir şey anlatacağım ki onu okuyunca burada olmayı arzu edeceksiniz. Bizde pek genel ve pek zalimane olan çiçek hastalığı bu ülkede keşfedilen aşılama ile önemsiz bir şey olmuş. Birçok kocakarılar var ki, sanatları sırf bu operasyonu yapmak. Aşı için en uygun zaman, sonbaharın başlangıcı, büyük sıcaklar geçtikten sonra aile reisleri aileleri içinde aşılanmasını isteyen kimse olup olmadığını soruyorlar. Birkaç aile toplanıyorlar. Sayıları 15, 16 ya çıkınca bu kocakarılarından birini çağırırlar, o da bir ceviz kabuğu dolusu en iyi cinsten çiçek hastalığının aşısını getiriyor. Hangi damarın açılması istenildiğini soruyor, aldığı cevaba göre büyük bir iğne ile bir damar açıyor, tırmık kadar bile ağrı duyulmuyor. İğnesinin ucunun alabildiği kadar aşığı buraya koyuyor. Sonra yarayı bağlıyor. Üzerine bir ceviz kabuğu parçası yapıştırıyor. Aynı uygulamayı diğer dört beş damara da yapıyor. **Rumlar** biri alınlarından, birer tane kollarından, bir de

göğüslerinden olmak üzere haç taklidi aşı yapmayı uyguladılar. Fakat bu uygulamanın sonucu fena. Çünkü bu ufak yaraların yerleri kaybolmuyor. Bu uygulama için bacaklar veya kollar gibi vücudun kapalı gibi vücudun kapalı taraflarındaki damarlar seçiliyor. Aşılana çocuklar sekiz gün kadar oynuyorlar, bir şey olmuyorlar. Fakat ondan sonra bir sıtmaya tutuluyorlar, üç gün yatakta yatıyorlar. Yüzlerinde yirmi veya otuz kadar siville çıkarıyorlar, fakat bunlar derhal geçiyor. Sonra sekiz gün içinde güya hiç hasta olmamışa dönüyorlar. Açılan yaralar hastalıkları sırasında pek fazla akıyor. Şüphesiz bu çiçek hastalığının zehirini akıtıyor, başka taraflara şiddetle yayılmasına meydan bırakmıyor. Bu uygulama her yıl binlerce çocuğa yapılıyor. Fransa elçisi diyor ki, başka yerde banyo yapıldığı gibi burada da eğlence makamına herkes çiçeğe yakalanır. Kimsenin aşından öldüğü görülmemiş. Bu uygulamanın iyiliğine ben de o derece inandım ki sevgili yavruma yaptırmaya karar verdim. Yurdumu çok sevdiğim için bu usulün oraya da girmesini arzu ederim..." Gerçekten **Lady Montagu** oğlu henüz üç aylık iken **İstanbul**'da **İngiltere**'den getirmiş olduğu cerrah **Metiland** vasıtasıyla (fakat **Türkiye**'de öğrendiği usul ile) aşılatmıştır. **Cerrah Metiland** İngiltere'ye dönünce bu aşı hakkında 1722 senesinde iki eser yazmışsa da pek ilgi uyandırmadı. Ancak sonraları **Lady Montagu**'nun İngiltere'deki kızını da saray hekimlerinin huzurunda aşılatması, konuya büyük bir ilgi çekti. Daha sonra **İngiltere** Velihahtının hanımı da bir çocuğunu çiçek hastalığından kaybetmek tehlikesi ile karşılaşınca **Lady Montagu** gibi bütün ailesini aşılatmak için kraldan izin istedi. Ancak kral 6 idam mahkumu üzerinde bu aşığı tecrübe ettirerek zararsız olduğuna inandıktan sonra torunlarına da yapılması için izin verdi. Böylece çiçek aşısı batıda gittikçe yayılmaya başladı. Bu arada filozof **Voltaire**'in yaptığı olumlu propagandalar da çok yararlı oldu.

Çiçek aşısı usulünü 1713'de ilk defa bütün detayları ile yazan ve kendisi de uygulayan doktor, İstanbullu bir Rum hekim olan **Emanuel Timonius**'tu. Ona kadar hiçbir bilim adamı bu konuya gerekli önemi vermemişti. Bu rapor Avrupa'da Inoculation üzerine yapılan bilimsel kritiğin en eskisidir. Dr. Timonius'un bu raporu, o zaman Türkiye'ye iltica eden **İsveç Kralı Demirbaş Şarl** (Karl XII) in arzusu üzerine ve özel hekimi **S. Kragge**'nin yardımı ile kendisinden istenilmiş olacaktır. **Dr. S. Kragge**, Türkiye'den ayrılarak **İsveç**'e giderken 1715 başında, **Breslav**'da kalmış ve bu şehrin ünlü hekimlerinden **Dr. Gottfris Klonnig**'i ziyaret etmişti. Klonnig, 1715 yılı Şubatında Dr. Kragge'in kendisine verdiği **Timonius**'un yazısını üyesi bulunduğu **Acedemis, Natur Touriosorum**'a göndermiş ve rapor böylece 1717 yılında adı geçen derneğin yayınları arasında yayınlanmıştır.

Amerika'da aşılama usulünün yayılması hemen İngiltere ile beraber yürür. 1721'de yeni dünyada Variolisation uygulanıyordu. Avrupa kıtasında ilk çiçeklenmeyi 1750'de Cenevrelili bir cerrah **Daniel Guyot** yaptı. Buna rağmen Avrupa'da Variolisation pek rağbet görmedi, bu nedenledir ki 1767'de Avusturya İmparatoriçesi ve diğer saray mensupları çiçeğe yakalanınca devrin ünlü hekimlerinden **Anton Baron von Stoerck** sarayında aşılama yaparken büyük bir engelle karşılandı. 1774'de Fransız kral ailesi aşının uygulanmamasına karar verdi. 18 Haziran'da **Kral Louis XVI** ile birlikte aileden dört kişi daha aşılandı. Hastalıkları hafif geçti. Böylece Fransa'da da çiçeklenme moda oldu. Bununla beraber bu usul aleyhinde olanlar az değildi. Çünkü bu aşıda az da olsa ölüm, hatta kısmi salgınlar görüldü. Bu amaçla çiçekleme hakkında yazılmış eserler de vardır. Fakat herşeye rağmen çiçekleme usulü ile aşılananların sayısı o yıllarda çok azdır. Bu nedenle Avrupa'da çiçek salgınlarının arkası ancak **Jenner**'in **Vaccination** usulünün yayılmasından sonra alınabildi.

Edward Jenner (1749-1813) 17.5.1749'da **Gloucester**'de küçük bir kasaba olan **Berkeley**'de doğdu. Ailesinin birçok fertleri gibi babası da bir protestan rahibi idi.

Fakat o cerrah olmaya heves ettiğinden 13 yaşında küçük bir çocukken **Cerrah Lodlow**'un yanına girdi ve yıllarca onunla beraber köy köy dolaştı. 1770'de ise **Londra**'ya dönerek ünlü Hunter biraderlerden cerrah **John Hunter** (1728-1793) in yanına girdi. Bu bilgin, bitkiler, hayvanlar ve anatomi üzerinde özel fakat değerli etütler yapmış bir araştırmacı idi. Zamanla bu ruhu Jenner'e de aşıladı. Artık Jenner oldukça varlıklı, humaniter ve sevimli bir cerrah olmuştu. Böylece 1772'de ağabeyi ve kızkardeşleri ile birlikte tekrar **Berkeley**'e yerleşerek hastalarını kabule başladı. 1788'de ise evlenerek **Chantry Cottagea** taşındı. Jenner, Londra'da ve köylerde pek çok çiçek hastası görmüş ve çiçeklenme usulü ile aşilar yapmıştı. Fakat daha cerrah Ludlow'un ayanında çalışırken halk arasında şöyle bir kanaatin yaşandığına tanıklık yaptı. Bazen atların bacaklarında şişler olur, bunları temizleyip bakanlar ellerini iyice yıkamadan inek sağ-larlırsa hastalık, hayvanın memesine bulaşır ve burada da cerahat olur (Cow-pox, inek çiçeği). Eğer elinde çatlak olan bir insan böyle bir ineği sağarsa parmağında ufak bir çıban çıkar, köylü biraz hastalanır, fakat artık insan çiçeğine tutulmaz. Hunter'den aldığı araştırmacı ruhla şimdiye kadar kimisenin üstünde durmadığı bu konuyu inceleyen Jenner, önceden Cow-pox geçirmiş onaltı kişiye yaptığı varioelisation sonunda gördü ki bunların hiç birinde aşı tutmadı. Bunun üzerine kendi kendine sordu: - Acaba insanlara inek çiçeği aşılayarak onları insan çiçeğinin korkunç sonucundan korumak olanaklı olmaz mı? Bunu denemeye karar verdi. 1796'da **Jenner** yeni bir inek çiçeği hastası buldu ve Sarah Nelber isimli bir küçük sütçü kızın parmaklarındaki püstüllerden aldığı cerahatle 14 Mayıs'ta ilk defa küçük bir çocuğu inek çiçeği ile aşıladı. Üzüntülü geçen günlerden sonra çocuk hastalandı ise de pek hafif kurtuldu ve sonradan kendine yapılan çiçekleme usulü aşiların hiç biri tutmadı. Ancak aşı yerinde ufak bir kızartı oldu. Sonuç çok ümit verici olmakla beraber kesin bir sonuca varmak için yeni yeni deneyler gerekirdi. Sonunda Jenner iki yıl sonra yeni bir inek çiçeği vakasına rastladı ve bu kez cerahati doğruca inekten alarak çocuğa aşıladı ve ondan aldığı cerahatle de başka çocukları aşıladı. Gördü ki hepsi insan çiçeğine karşı bağışıklı kazanmışlardı. Böylece Jenner, 1798'de yayınladığı 75 sahifelik küçük bir eserle sonucu bütün dünyaya sundu. Jenner'in ilk eseri olan ve An Inquiry into the Causes and Effects of the Variolae Vaccinaes, London 1798 yani çiçek aşısı neden ve etkileri adını taşıyan bu broşür bütün dünyada heyecan yarattı ve kısa bir süre içinde bu tip aşı bütün dünyaya yayıldı.

Jenner'in bu konuda sonradan yaptığı yayınlar da şunlardır:

- Further Observations on the Variolae Vaccinae or Cowpox. London 1799.
- Account of the Origin of the Vaccinae Inoculation. London 1801. 1863.
- A Continuation of facts and observations relative to the Variolae Vaccinae or Cowpox. London 1801.
- Facts for the most part unobserved or not dly noticed respecting Variolus contagion. London 1808, 1814.
- On the varieties and modifications of the vaccine pustule occasioned by an herpetic state of the skin. Cheltenham, 1819.
- Letter adressed to the medical profession generally relative to Vaccination (The London Medical and Phsical Journal), Vol. 45. 1821. April. London.

Bu önemli buluşu nedeniyle **İngiliz Parlamentosu** 1802'de Jenner'e 10.000 Sterling vererek para ile ödüllendirdiği gibi ölümünden sonra da 1857'de adına **Londra'da Trafalgar Square**'de bir anıt dikildi; bunu **Fransa** ve **İtalya** gibi dünyanın diğer köşelerindeki anıtlar kovaladı. Ancak bu başarı hiç de o kadar ucuza mal olmadı. Bu aşı usulü hakkında daha **Jenner**'in sağlığında olumlu, olumsuz birçok kitaplar yazıldı ki bunlardan birkaçını veriyoruz.

Jenner'in ilk kitabı hemen hemen bütün dünya dillerine çevrildiği gibi 1801'de yani üç yıl sonra da devrin değerli hekimbaşısı **Mustafa Behçet Efendi** tarafından **Risale-i Telkih-i Bakarî** ismiyle **Türkçe**'ye çevrildi. **Mustafa Behçet Efendi** bu çevirmede Marshall Guiseppe tarafından gene 1801'de yapılan İtalyanca çeviriden yararlandı. Hatta bunu Latince diğer bir nüsha ile de kontrol etmiştir. Mustafa Behçet Efendi'nin hemen o tarihte 4.000 nüsha olarak basılan bu broşürü şu kısımlardan oluşmuştur:

-M. Behçet Efendi'nin sözü

-Giriş

-Birinci Bölüm (İnek çiçek hastalığının bulaşması hakkında)

-İkinci Bölüm (İnek çiçek aşısının hayırlı eserleri ve faziletleri hakkında)

-Son söz (İnek çiçek aşısının ne suretle yapılacağı ve gerekli olan ilaçlar hakkında)

Çevirinin müsveddeleri bugün Londra'da **British Museum**'da olup, İstanbul'da **Üniversite Kütüphanesi**'nde, **Topkapı Müzesi**'nde, **Ankara Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Kütüphanelerinde** de çeşitli basma nüshaları vardır. **Mustafa Behçet Efendi**'den sonra devrinin çok değerli ancak bahtsız bir hekimi olan Şanizade Ataulah Efendi (1771-1826) de, 1820'de basılan **Miyar ül-Etibba** eserinde çiçek aşısından uzun uzun söz etmiştir. Şanizade daha önce deneyler yapmış, aşının İstanbul'da hazırlanmasını, bir telkikhane yani aşı hazırlama istasyonu kurulmasını ve bütün halkın aşılatılmasını **Sultan Mahmud II**'ye sunmuştu. Şanizade'den sonra **İsmail Paşa** da aynı deneyi tekrarlamıştır. Gene **Mustafa Behçet Efendi**'nin broşürünün önsüzünden öğreniyoruz ki çiçek aşısı daha 1801'den önce İstanbul'da bazı tecrübeli eller tarafından uygulanmakta idi. Fakat bu uygulama pek sayılı olup, aşının ülkemizde gereğince tanınmaya başlaması ancak 1840 tarihine rastlar. Nitekim bu tarihte Galatasaray'daki Tıbbiye mektebinde isteyenlere parasız aşı yapılması için irade (padişah emri) çıkmıştır. Ayrıca Beyoğlu'na kadar çıkamayacak halka bir kolaylık olmak üzere **Mekteb-i Tıbbiye**'ce Bayezid'de açılan nöbet yerinde de aşı yapıldığı gibi Boğaziçi'nde de bir hekim bu amaçla sandalla dolaştırılmıştır. Ancak bu kadar ilgi ve masrafa rağmen 1841-42'de Tıbbiye'de aşılananların toplamı 1705 kişidir. **Tıbbiye Mektebi**, İstanbul'daki bu aşı faaliyetini zaman zaman illere kadar genişletmiş ve gereğinde oralardaki sağlık personelini güçlendirmek üzere bazı il ve ilçelerden getirilen 13-18 yaşlarındaki ikişer okur-yazar genç, Tıbbiye'de aşıcı hatta sağlık memuru gibi yetiştirilmişlerdir. Böylece zamanla mahalle ve okullara gezici aşı ekipleri yollanmıştır (Arşiv Genel Müd. 1872 gün ve Maarif 6572 No.lu belge). Ancak zamanla bu usül zararı görülmüş olacak ki doğrudan doğruya tıbbiye öğrencilerine aşı yapmak öğretilmeye başlanmıştır. Nitekim 1903'de **Emraz-ı Etfal** Muallimi yani **Çocuk Hastalıkları Profesörü Miralay (Albay) Salih Bey V.** Sınıf öğrencilerine aynı zamanda **Telkih-i Cüderî**, yani çiçek aşısı yapmayı öğretiyordu. Daha çok insanın alışması için sonraları İstanbul'daki bütün nöbetçi eczanelerde halka parasız aşı yapılması emredilmiştir. Sonradan bütün bu işleri düzenlemek üzere 1890'da bir Aşı Enspektörlüğü kurulmuş ve **Mekteb-i Tıbbiye Hayvanat Muallimi Miralay Dr. Hüseyin Remzi Bey** (1839-1896) bu göreve atanmıştır. Hüseyin Remzi Bey elliden fazla yayını olan değerli bir insandır. Bu arada aşı konusunda yayınladığı kitapları şunlardır: **Aşı Dergisi** 1895, **Aşı Ameliyatı**, **Amelî ve Nazarî Aşı Dersi** 1896 ve **Telkih-i Hayvanî Usul-ü Amelisi**. Ayrıca **Hamsin-i Cüderî** ve **Aşı Kütüğü** kitapları da basılmamıştır.

O zamana kadar kullanılan aşılar, Avrupa ve Amerika'dan gelirken **Hüseyin Remzi Bey**'in çabalarıyla çiçek aşısını ülkede hazırlamak üzere 1890'da İstanbul'da bir **Telkikhane** (Aşı Hazırlama İstasyonu) kuruldu. Önce bir süre Mekteb-i Tıbbiye'nin Hayvanat Laboratuvarı'nın bir kenarında çalışan **Telkikhane-i Osmani**, 1893'de Sirkeci'de

Demirkapı'da özellikle yaptırılan, sonraları Sağlık Okulu olan bir binaya taşındı. Hüseyin Remzi Bey ve onun ölümünden sonra da **Muallim Muavini (doçent) Bakteriolog Dr. Zühdü Nazif Bey**, bu kuruluşu enspektör sıfatıyla idare ettiler. Ancak onları izleyen **Dr. Rıfat Hüsamettin Bey, Dr. Violi, Dr. Kemal Muhtar Özden ve Dr. Şerafettin Kam Bey**'ler, Telkikhane Müdürü adını aldılar. Dr. Violi, ayrıca 1880 yılında Beyoğlu'nda aynalı pasajda 15 No. da özel bir aşı evi kurdu. Bundan başka Bağdat ve Şam'da da birer telkikhane (aşı istasyonu) kurulmuş ise de bir süre sonra kapandı. **Telkikhane-i Osmani** (Çiçek Aşısı İstasyonu) ise Cumhuriyet dönemine kadar İstanbul'da çalıştı ve Dr. **Refik Saydam**'ın Sağlık Bakanlığı sırasında 1928'de Ankara'ya nakledilerek yerini Refik Saydam Merkez Hıfzısıhha Enstitüsü'ne bıraktı. Bugün hem Türkiye'de, hem diğer ülkelerde çiçek salgınları görülmemektedir.²³

Tanzimat, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1839'da başlayarak çeşitli alanlarda batılılaşmayı sağlayan bir akımdı. Ancak bu yenileşme tıp alanında çok daha önce 1827'de Tıbbiye ve Cerrahname'nin kısmen modernize edilmesi ve yüzeysel de olsa 1831'de karantina önlemlerinin ülkemizde de uygulanması ve gene bu yıllarda modern askeri hastanelerin kurulması ile başlar. Hatta diyebiliriz ki tıp alanındaki bu yenileşmenin iyi sonuçlar vermesinin **tanzimatın** başlamasına teşvik edici etkileri olmuştur. Ayrıca şuna da işaret etmek isteriz ki tanzimatın babası Büyük Reşit Paşa'ya bu konularda yardım edenler arasında özellikle **Sadrızam Fuad Paşa** ve hekimbaşı **Mustafa Behçet Efendi** gibi hekimler ön planda yer alır.²⁴ 1831 yılı Birinci Kolera pandemisinin İstanbul'a uzandığı yıldır. Bu sırada ülkenin başında Sultan Mahmud II (1808-1839) gibi ileri görüşlü yurtsever bir hükümdar ve onun yanında da Mustafa Behçet Efendi (1774-1834) gibi mesleğinde usta ve aydın bir hekimbaşı vardır.²⁵ İşte bu nedenle bir taraftan M. Behçet Efendi'nin yazdığı **Kolera Risalesi, Matbaai Âmire** (Devlet Matbaası) nda 4000 nüsha bastırılarak devlet büyüklüklerine ve halka dağıtıldığı gibi, diğer taraftan da Karadeniz'den gelen yerli ve yabancı gemiler Karadeniz Boğazı'nda karantinaya alınmışlardır ki bu, yurdumuzdaki ilk karantina önlemdir. Bu geçici önlem pek kısa sürmüşse de birkaç yıl sonra gene konmuştur.

İskenderiye, Kıbrıs ve Suriye gibi Akdeniz'in doğu ülkelerinde yeni bir kolera salgınının başlaması üzerine başkente büyük bir endişe hüküm sürmeye başlamış, bu nedenle bu kez Çanakkale'de 1835'te yeniden geçici bir tahaffuzhane (karantinahane) kurulmuştur. **Mehmet Esat Efendi** bu tahaffuzhaneye müdür, Çanakkale'deki Avusturya Konsolosu'nun oğlu hekim **İspiro** da hekim olarak atanmışlardır. Ayrıca Çanakkale Boğazı Nazırı (Bakanı) **Raif Paşa** da bu önlemlere başkanlık yapma emrini aldı. Karantinahane şehre çeyrek saat uzakta bir köy olan ve suyu bulunan Sarı Sığlardaki çadırlarda kuruldu. Buna rağmen Çanakkale kentinde de tek tek kolera vakaları görülmüştür. Bu gibi evler kordon altına ve hekim nezaretine alınarak hastalığın genişlemesi önlenmiştir. 1835 Nisan ayında başlayan bu geçici tahaffuzhane ve alınan koruyucu önlemler artık hastalığın görülmemesi nedeniyle aynı yıl sonlarında daha doğrusu Kasım ayında kaldırılmıştır. Ancak konu o tarihten sonra da devleti işgal etmiş ve 1837'de karantinanın dinen de uygun olduğuna dair fetva yani şeyhülislam izni alındığı gibi hekim **Abdullah Molla**, Mehmet Esat Efendi

²³ Hüseyin Remzi.: *Tıbbi Nebevî*. Matbaai Amire, İstanbul, 1928.

²⁴ Hertzberger, M.: *Medicine a Choice Collection of Books from 1450-1859*, Catalogue. No. 180, Amsterdam, 1953.

²⁵ Mead, R.: *A Short Discourse Concerning Pestilential Contagion and the Methods to be used to prevent it* London. 1721.

ve Selim Sait Paşa'dan oluşan ilk **Meclis-i Tahaffuz** (Karantina İdaresi) un kurulması yolundaki ferman (padişah emri) de 1837'de çıkmıştır. 1838'den itibaren de bu kuruluş devamlı bir kuruluş olmuş, daha doğrusu o tarihte artık Karantina Meclisi veya Meclis-i Karantina üyeleri maaş almaya başlamışlardır. Ayrıca bu durum gene 1838'de Mahmut II'nin bir fermanıyla ülke içinde ve dışında herkese duyurulmuştur. Ancak bu meclis de **Meclis-i Tahaffuz-u Ulâ** ve **Sâni** isimleriyle ikiye ayrılmıştır.²⁶

Yüksek Karantina Meclisi (Meclis-i Tahaffuz-u Ulâ): Bu meclis doğrudan doğruya Dışişleri Bakanlığı emrinde olduğundan Dışişleri Bakanı, başkanı idi. Ancak Dışişleri Bakanı çok yoğun olduğu için genellikle meclis üyelerinden biri ikinci başkan olarak bu görevi yapardı. Meclis üyelerinden Dr. **Abdülhak Molla** sağlık işlerine ve korunma işlerine baktığı kadar ikinci başkanlığı da yapmaktaydı. Sonradan şeyhülislamlığa kadar yükselen **Esat Efendi** şer'i yani din konularıyla korunmaların ilişkileri üzerinde meşgul olurdu. Askeri konular ve karantina işleriyle de önceleri **Selim Paşa** uğraşırken onun işlerinin yoğunluğu nedeniyle sonradan Namık Paşa (1804-1886) bu göreve verilmişti.

Meclisin bu üç asil üyesinden başka önceleri müsteşar ve sonra da müdür titriyle anılan iki üyesi daha vardı ki birisi asayiş ve düzen konularına bakmakta, diğeri de ticari konularda ve yabancılarla olan ilişkilerde çalışmakta idi. Bu Türk üyelerin sayısı zamanla 6'ya ve sonra da 8'e yükselmiştir. Meclis haftada üç gün ve gereğinde her gün toplanırdı.

Yüksek karantina Meclisi 1840'dan sonra Hariciye Nazırı (Dışişleri Bakanı) **Mustafa Reşit Paşa**'nın teklifi üzerine uluslararası bir görünüm almış; Avrupalı devletlerden Almanya, İngiltere, Avusturya, İspanya, İsveç, Norveç, Rusya, Fransa, Hollanda, Belçika, İtalya, Yunanistan ile Amerika Birleşik Devletleri ve İran bu meclise delege yollamışlardır. İlk olarak ikinci başkanlığa gelen Abdülhak Molla'dan başka bu makama sırasıyla **Mustafa Hıfzı Paşa**, **Lebib**, **Baki**, **Emin**, **Saffet**, **Ahmet**, **Fevzi Efendilerle Arif Bey**, ünlü **Ahmet Mithat Efendi**, **Dr. Cenap Şahabettin**, **Dr. Kasım İzzettin** ve **Sait Beyler** gelmişler ve Karantina Nazırı veya İkinci Başkan olarak anılmışlardır.

Yüksek Karantina Meclisi Bürosu (Meclis-i Tahaffuz-u Sâni): Bu mecliste de bir başkatip, bir tahrirat (yazı) katibi, bir mümeyyiz, yabancı diller için bir çevirmen, gene yabancı diller için ikinci bir katip, sağlık işleriyle uğraşan bir hekim, tahaffuz (korunma) işleriyle uğraşan ikinci bir hekim, dört tane hizmet eri ve temizlik işlerine bakmak üzere sağlık memurları da vardı. Gerektiğinde meclis emrindeki hekim sayısı gibi bu sağlık memurlarının da sayısı arttırılabilirdi.

Karantina işleriyle uğraşmak üzere bu meclise katılan ilk hekim **Dr. Minas**'tır; sonra onu 1839 sonlarında bir Fransız hekim olan **Dr. L. Robert** izlemiştir. Bu her iki hekim de her ne kadar Tahaffuzhaneler Müdürü titrini almışlarsa da onlardan sonra tahaffuzhanelerin başına müdür olarak kimse getirilmemiş, buna karşılık meclisteki 8 Osmanlı üyesinden biri 1846'dan itibaren Müfettişi Umumî ismini alarak bu görevi yürütmüştür. İlk Genel Müfettişi **Dr. Bartoletti Efendi**'dir. Kendisi 1889'a kadar görevde kalmış ve o tarihte isteği üzerine emekli olunca yerine **Dr. Koçoni** (Michel Cozzonis) geçmiş ve sonra onu **Duka Paşa**, **Zitter**, **Cenap Şahabettin**, **Kasım İzzettin** ve **A. Fuad Bilgen** gibi değerli hekimler izlemiştir.²⁷

²⁶ Baysun, C.: **Mustafa Reşit Paşa. Tanzimat Eseri I.** İstanbul, 1940, s. 723-746.

²⁷ Rosenberg, C.: **The Course of Cholera: Aspects of etiological thought in nineteenth century America,** Bulletin of the History of Medicine. 34 (1): 331-354 (1960).

Yüksek Karantina Meclisi için 1838'de Galata Arap Camii üstündeki ahşap bina (şimdiki Sahil Sıhhiye Genel Müdürlüğü binası) restore edilmiş olduğundan kuruluş o tarihten itibaren burada çalışmaya başlamıştır. Zaman zaman **Meclis-i Tahaffuz-u Ulâ** veya **Meclis-i Umur-u Sıhhiye** gibi adlar alan Karantina Meclisi, bugünkü Sahil Sıhhiye Genel Müdürlüğü'nün ilk şeklidir.

8 Türk ve 14 Avrupalı üyenin bulunduğu idare, 1914 yılına kadar ünvan ve yetki ile iş görmüş ve o yıl kapitülasyonları kaldıran Meşrutî Hükümet tarafından kaldırılarak bu bağımsız Türk idaresi "**Hudut Sıhhiye Müdüriyeti Umumiyesi**" adını almıştır. Ancak mütareke döneminde müttefikler tarafından eski idare "**Beynelmüttefikin Sıhhi Kontrol İdaresi**" adı altında yeniden kurulmuştur.

Hicaz Sıhhiye İdaresi: Uluslararası bir görünüm alan karantina idaresinde hristiyanlar da çalışıyordu. Ancak dinen **Mekke** ve **Medine** gibi kutsal şehirlere hristiyanlar giremezdi. Bu nedenle oralardaki sağlık ve karantina işlerine bakmak üzere özel bir kuruluş kuruldu ki bu da **Hicaz Sıhhiye İdaresi**'dir. 1866'da İstanbul'da toplanan uluslararası Sağlık Konferansı'nda her yıl hac mevsiminde **Hicaz'a** bir sağlık ekibi gönderilmesine karar verilmiş ve ertesi yıl gönderilen ilk heyet Meclis-i Umuru Sıhhiye'nin eski başkatibi **Fevzi Efendi**'nin emrine verilmiştir; bu durum böylece devam edip giderken **Hicaz'da** kolera salgınlarının birbirini kovalamasından ve özellikle 1893 salgınının neden olduğu yüksek ölüme üzülen imparatorluk idaresi, **Mekke-i Mükerreme** hekimi **Dr. Kasım İzzettin**'in uyarılarından gayrete gelerek 1895'de **Mekke'de** oldukça geniş bir sağlık teşkilatı kurmaya karar vermişti. Böylece **Mekke Sağlık İdaresi**'ni hac mevsimi için yeniden 4 hekim ile güçlendirdiği gibi ayrıca 50 yataklı bir hastane ve bir eczane kurmuş, 3 memurdan ibaret bir sağlık polisi ve 30 gardiyanla 7 başgardiyan atamıştı. Bir yıl sonra da hekimlerin sayısı 6'ya yükseltilmiştir. Bu kuruluşların başarılı sonuçlar alması üzerine kuruluş **Cidde** ve **Medine**'ye de uzatıldı ve 1911'de (**Hicaz Sıhhiye İdaresi**) ismiyle bir genel müdürlük kuruldu. Başına da **Dr. Kasım İzzettin Bey** getirildi. Müdürlük binası **Divanyolu**'nda sonraları Belediye Veteriner Müdürlüğü'nün bulunduğu bina idi. Başlangıçta her ne kadar kuruluş bağımsız ise de 1914'de **Dahiliye Nezareti Umumiyesi** ve **Karantina İdaresi** ile birlikte onun emrine verildi.

Birinci Dünya Savaşı'nın başına kadar ancak çalışabilen bu kuruluş, bu kısa süre içinde **Hicaz'a** şu kuruluşları kazandırmıştır:

1. **Cidde** ve **Mekke'de** 100'er yataklı birer sabit hastane
2. **Cidde**, **Mekke** ve **Medine'de** tam teşkilatlı birer geçici hastane
3. Gene üç kentte birer eczane
4. **Cidde** ve **Mekke'de** fakir hacılar için misafirhaneler
5. **Cidde** ve **Yamburg'da** deniz suyunu arıtarak içilebilir hale getiren birer kondansatör
6. **Cidde'de** birer kondansatör
7. Gene **Cidde'de** karantina idaresi için 5000 kişilik bir hangar.

I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmasıyla, **Hicaz Sıhhiye İdaresi**, 1917'den sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun elinden çıkmıştır.

Hudut ve Sahiller Sıhhat Umum (Genel) Müdürlüğü: Lozan Antlaşmasınının 114. Maddesi şöyle der: "İstanbul Meclisi Kebiri Umuru Sıhhiyesi lağvolunmuştur. Türkiye sevahil (kıyıları) ve hududunun teşkilatı sıhhyesi ile Türk İdaresi vazifedardır." Buna dayanarak 1923'de **Sait Bey**'in ikinci reisliği sırasında uluslararası Karantina İdaresi lağv, memurları ve mali işleri tasfiye edilmiştir. Sonra bir yıl kadar süreyle İstanbul ve **Boğazlar Karantina Müdürlüğü** ismi ile bir kuruluş kurulmuş ve başına gene **Sait Bey** getirilmiştir. **Dr. Ali Turhan'a** göre bu müdürlüğün de 3 kişilik bir meclisi olup **Dr.**

Fuat, Dr. Kılıslı Rıfat ve İzmirli Dr. **Esat Bey**'lerden oluşurdu. Ancak birkaç ay sonra **Sait Bey** idareden ayrılmış ve yerine **Dr. Kılıslı Rıfat Bey** müdür olmuştur. 1924 Nisan'ında ise müdürlük **Hudut ve Sevhil Sıhhiye Müdüriyeti** ismini almıştır. Böylece kuruluş 1927 sonlarına kadar İstanbul'da eski binasında çalışmalarına devam etmiştir. Ancak o tarihte Sıhhiye Vekili (Sağlık Bakanı) **Dr. Refik Saydam**'ın emri ile Ankara'ya Bakanlık binasına nakledilmiştir. Böylece Rıfat Bey bu taşınmaya karşı olduğundan idareden çekilmiştir. Böylece Selâhattin Emil, Dr. Bahri Bangü, Dr. Hüseyin Avni Özbe ve Dr. Ferit Gürsan bu göreve geldiler.²⁸ Daha sonra Hudut ve Sahiller Sağlık Genel Müdürlüğü ismini alan kuruluşun kadrosunda 1933'de 9 sahil sıhhiye merkezi, 14 sahil sıhhiye idaresi, 13 sahil sıhhiye muhafaza memurluğu ile 3 tahaffuzhane, 2 tane bulaşıcı ve salgın hastalıklar hastanesi, liman ve şehir laboratuvarları bulunmakta idi. Buralarda 37 hekim, 369 memur çalışıyordu. 23.6.1936 gün ve 3017 sayılı Kanun ise bu Genel Müdürlüğün kadrosunu şöylece atamıştı. 1 Genel Müdür, 1 Genel Müdür Yardımcısı, 1 Mütahassıs, 1 Müfettiş, 5 kişilik bir yazı işleri şubesi, 14 kişilik bir hesap işleri şubesi ve 4 kişilik ayniyat şubesi, Genel Müdür Yardımcılığında sırasıyla Dr. Selâhattin Emil, Dr. Nail Karaduba ve Dr. Ferit Gürsan bulunmuşlardır. Yazı işleri müdürlüğünde ise Dr. Hikmet Süreyya ve Edip Süren Beyler çalışmışlardır. Yazı işleri müdürlüğünde ise Sadi Basmacı, Sıtkı Tarhan, Naci Yılmaz ve Atif Özerman çalışmışlardır. Bu katma bütçeli idarenin görevleri 1930'da çıkan 1593 sayılı Umumi Hıfzısıhha Kanunu'nda belirtildiği gibi bu hizmetleri görebilmek için gelip giden gemilerden alacağı para, yani Sağlık Resimleri de 1924 tarih ve 500 sayılı Rusumu Sıhhiye Kanunu'nda belirtilmiştir.

Genel Müdürlük ayrıca 1938 tarih ve 3542 sayılı Yasa ile katıldığımız 1926 tarihli Paris Uluslararası Sağlık Sözleşmesi, keza 1934 tarih ve 2593 sayılı Kanunla katıldığımız 1933 yılında Paris'te imzalanmış olan Hava Yollarına Ait Uluslararası Sağlık Sözleşmesi, 1948 tarihli ve 5238 sayılı Yasa ile kabul ettiğimiz 1944 tarihli Washington Hava Sağlık Sözleşmesi hükümlerine uyararak, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın direktifleri çerçevesinde görevlerini yapmaktadır.²⁹

3017 sayılı Yasayı değiştiren 13.5.1940 gün ve 3820 sayılı Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti Teşkilat ve Memurin Kanunu'nda değişiklik yapılmasına dair yasa ile merkezdeki uzmanlık ve müfettişlik kaldırılarak bunun yerine 2 hekim konmuş ve hesap işleri şubesindeki personel sayısı 12'ye indirilmiştir. Bugün bu merkez kuruluşun emrinde çalışan kuruluşlar şunlardır:

I. Sahil Sağlık Merkezleri:

1. Birinci Sınıf Merkezler: İstanbul, Çanakkale, İzmir, İstanbul Limanı Sahil Sıhhiye Merkezi Baştabibliği emrinde Galata, Büyükdere Sahil Sıhhiye Merkezleri ile Kavak ve Tuzla tahaffuzhaneleri vardır ve buralarda toplam olarak 5 hekim, 17 memur çalışmaktadır.

2. İkinci Sınıf Merkezler:

Akdeniz'de: Mersin, İskenderun.

Karadeniz'de: Hopa, Zonguldak, Saşmsun, Trabzon.

İstanbul'da: Galata, Büyükçekmece.

II. Sahil Sağlık İdareleri:

²⁸ Ahmet Mithat: Karantina. Tercüman-ı Hakikat ve Musavver Servet-i Fünun. İ. Ü. Küt. Yıldız No: 460. İstanbul, 1897.

²⁹ Ünver, A.Ş.: Mezar Taşlarında Vaba ve Tauna Ait Kayıtlar. *Dirim Derg.* 40 (3): 268 (1965).

1. Birinci Sınıf Sahil Sağlık İdareleri:

Akdeniz'de: Ayvalık, Antalya, Edremit, Fethiye, Kuşadası.

Karadeniz'de: Ereğli, İnebolu, Sinop, Ordu, Giresun, Rize.

Marmara'da: İzmit, Bandırma, Tekirdağ.³⁰

2. İkinci Sınıf Sahil Sağlık İdareleri: Gelibolu, Enez, Bozcaada, Dikili, Çeşme, Güllük, Bodrum, Marmaris, Kaş, Fenike, Alanya, Silifke, Anamur.

III. Tahaffuzhaneler: Kavak, Tuzla, Urla.

Yukarıda söylediğimiz gibi, Kavak ve Tuzla tahaffuzhaneleri İstanbul Limanı Sahil Sıhhiye Merkezi Baştabibliğine, Urla, İzmir Baştabibliğine bağlıdır.

IV. Bakterioloji Kuruluşları: İstanbul Limanı bakteriolojihanesinde ise 2 tabib, 2 laborant ve 1 katip çalışmaktadır.

V. Bulaşıcı hastalıklar Hastahaneleri: Eskiden Genel Müdürlüğün emrinde İstanbul ve İzmir'de olmak üzere birer hastahane bulunmakta idi. Bu kuruluşlar Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nca diğer hastalıklara verilmiş bulunmaktadır; Genel Müdürlüğün emrinden çıkmışlardır.

VI. Hava İstasyonları Sağlık Deneme Merkezleri: 3820 sayılı Kanun'a ek olarak 12.6.1946 tarihinde çıkan 4929 sayılı Kanun'la İstanbul (Yeşilköy), Ankara (Esenboğa) ve Adana'da birer merkez kurulmuştur.³¹

Asepsi ve antisepsinin diğer en önemli bir konusu mikroorganizmaların neden olduğu enfeksiyonlarla ilgili olarak yapılan çalışmalardır. Türkiye'de enfeksiyon hastalıkları her zaman en önemli sağlık sorunu olarak ele alındı, başka ülkelerdeki ilerlemeler çok yakından izlendi.

L. Pasteur'un 6 Temmuz 1885'de ilk kez insana uygulanan kuduz aşısını öğrenmek üzere Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane hocalarından Dr. A. Zoeros Paşa, Kaymakam Dr. Hüseyin Remzi Bey ve Veteriner Hüseyin Hüsnü Bey Paris'e gönderilmiştir. Bu heyet Sultan II. Abdülhamit'in Pasteur'a yolladığı Mecidiye Nişanını ve kurulması için çalışılan enstitüye 10000 Franklık bağışını teslim etmiştir. Bu heyet 6 ay kadar Paris'te kalarak aşırı ve mikrobiyolojideki yenilikleri öğrenip yurda dönmüştür. Dr. Zoeros Paşa 1887'de "Dersaadet Daülkelp ve Bakterioloji Ameliyathanesi" adını verdiği kuruluşu Paris'ten getirdiği araç ve gereçlerle kurmuştur. Bu alanda dünyada ilk kurulanlardan ve belki ikincisi olan bu kuduz enstitüsünde bakterioloji araştırmaları da yapılmıştır.

Daha önce 1811'de Tabip Şanizade Atullah Efendi'nin, 1847'de İsmail Paşa'nın başarısız kalan çiçek aşısı hazırlama kuruluşu kurma teşebbüslerinden sonra 1880'de Dr. B. C. Violi özel bir çiçek aşısı hazırlama evi açmış, fakat Devletin müessesesi olan Telkikhane-i Şahane, Dr. Hüseyin Remzi Bey tarafından 1892'de kurulmuştur. Daha sonra Mekke'de, Basra'da, Şam'da da, Bağdat'ta da aşı müesseseleri açıldığı gibi, 1905'de Selanik'de bir Daülkelp tedavihanesi, 1917'de Sivas'ta da Daülkelp Tedavihanesi ve çiçek aşısı Darülistihzarı açılmıştır. 1890'da Robert Koch'un tüberkülozu iyi edici ilaç olarak tıp dünyasına tanıttığı tüberkülinin uygulamasını öğrenmek üzere 1891'de Dr. Horasancı, Dr. Feyzullah, Dr. Naim ve Dr. Von Düring'ten oluşan bir heyet Almanya'ya gönderilmiştir. Bu komisyon tüberkülin uygulamasını öğrenmek üzere bir rapor hazırlamıştır. Dr. Hüseyin Hulki Bey de ayrıca bu amaçla yollan-

³⁰ Lagu, A.: Nizam-ı Sıhhat ve Usül-ü Karantina. Süleymaniye Küt. Esat Efendi Kısmı. No: 2482. 1838.

³¹ Demirhan Erdemir A.: Karantinanın Türk Tıp Tarihindeki Yeri ve Bazı Belgeler. Türk Dünyası Araştırmaları derg. 109: 48-58 (1997)

mıştır.³² 1893 Ağustos'unda İstanbul'da beliren kolera salgınından kolera mikrobunu ayrı ayrı **Dr. Hasam Zühtü Nazif** ve **Dr. Rıfat Hüsametdin Bey**'ler ayırıp tanımlayıp koymuşlar, Eylül'de İstanbul'a gelen **Dr. Chantemesse** bu bulguları onaylamış ve onun önerisiyle bakteriyoloji işleri için ayrı bir laboratuvar kurulması kabul edilmiştir. Türkiye'ye gelen **Dr. Maurice Nicolle** bakteriyoloji muayenelerini yapmakla kalmamış, bir çeşit mezuniyet sonrası bakteriyoloji eğitim merkezi görevini de görmüştür. Bu kuruluşta 1896 yılı sonunda Veteriner bakteriyolog **Mustafa Adil Bey**'in yardımıyla difteri serumu elde edilmiştir.

Müdürlük **Dr. Refik Bey**'in bakteriyolojinhaneye müdür olarak atanma tarihi olan 14 Temmuz 1914'den önceki dönemde **M. Nicolle**'den sonra **Dr. Remlinger** ve **Dr. Simond** burayı idare etmiştir. Bu yıllarda burada insan hastalıklarına karşı yalnız difteri serumu hazırlanmıştı. Bu tarihten sonra tifo, dizanteri, kolera ve veba aşılı, ayrıca gonokok aşısı ile difteri, dizanteri, tetanus serumu ve 1916'da meningokok serumu yapılmıştır. **Dr. Refik Bey** bir çok yokluklara karşı göğüs germiş ve eksiklikleri karşılamak üzere çeşitli araçlar yapmıştır. Bir ara 1927'de B.C.G.'de hazırlamıştır.

1898'de açılan Gülhane Askeri Tatbikat Mektebi ve Seririyat Hastanesi'nde de **Dr. Reşat Rıza Kor** ve **Mustafa Hilmi Sağun** 1912'de tifo, kolera ve dizanteri aşılı hazırlamışlardır. Burada yetişen **Dr. Reşat Rıza**'nın tifüse karşı hastaların ateşli döneminde alınan kanlarının 60 Co'de 1 saat ısıtılıp aşısı olarak 1915 yılında kullanılması yönteminin ilkesi bugün B hepatiti virüslü hastaların serumundan elde edilen aşının ilkesinin aynıdır.

Türkiye Cumhuriyeti döneminde kurulan Refik Saydam Merkez Hıfzısıhha Enstitüsü yukarıda bildirilen aşısı ve serum kuruluşlarının görevlerini yüklenmiştir. Bu kuruluş **Dr. Hilmi Sagun Bey**'den sonra 1935'de direktör olan **Dr. E. Gotschlich** zamanından beri **Türk Hıfzısıhha ve Tecrübi Biyoloji Dergisi** adlı bir dergi çıkarmaktadır; burada eskiden yapılan ve kullanılmakta olan aşısı ve serumlardan başka 1937'de itibaren kuduz serumu, 1942'de Cox yöntemiyle tifüs aşısı, 1948'de boğmaca aşısı hazırlanmıştır. 1947'de biyolojik kontrol Laboratuvarı, 1948'de **Prof. Dr. Zühtü Berke**'nin idaresinde virüs laboratuvarı, 1950 yılında yeni BCG aşısı, 1952'de **Sait Bilal Golem** tarafından deri içine BCG aşısı, 1956'da yeniden kurulan tetanus aşısı laboratuvarlarında modern yöntemle aşısı yapılmıştır. 1958'de **Dr. Ethem Utku**'nun şefliğinde Trepuruma pallidum immunobilizasyon testleri yapılmaya başlanmıştır. Resamens'te birçok bakteriyoloji, viroloji, parazitoloji, farmakoloji ve toksikoloji, tifo-tetanus, tifo-difteri-tetanus aşılı hazırlanmaktadır, fakat diğer virüs aşılı yapılamamaktadır. Ayrıca PPD, aglütinasyon için ölü bakterili antijenler ile tetanos, difteri, polivan gazlı gangren, şarbon, kuduz ve akrep serumları da yapılmaktadır. Türkiye'de ayrıca İstanbul, İzmir, Adana, Gaziantep, Diyarbakır, Erzurum ve Samsun'da bölge Hıfzısıhha Laboratuvarları vardır. İstanbul'da belediyeye bağlı şehir Hıfzısıhha Enstitüsü çalışmaktadır. Hastanelerde enfeksiyon bölümleri ve mikrobiyoloji laboratuvarları bulunmaktadır. Türkiye'de bulaşıcı hastalıklarla savaş için 31 Mart 1330 (13 Nisan 1914) tarihli "**Emraz-ı Sariye ve İstilaie Nizamnamesi**" çıkarılmış ve bu tüzük 1930 yılında 1593 sayılı **Umumi Hıfzısıhha Kanunu** çıkana kadar yürürlükte kalmıştır. Yurdumuzda 1895 yılından beri zorunlu uygulanan çiçek aşısı uygulamasına dünyadan çiçeğin kalkmasından sonra devam edilmemektedir.

İnfeksiyon hastalıklarının önlenmesine büyük önem verilen Türkiye Cumhuriyeti'nde 1925 yılında trahom savaşına başlanmıştır. Zührevi hastalıklarla savaş 1879'dan

³² Özbay, K.: Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri 4. Cilt, 1976 ve 1981.

beri yürütülmekte idi. Sıtma savaşına 1910'dan itibaren halka kinin dağıtılmasıyla başlanmış, 1924'de Ankara'da geçici bir mücadele teşkilatı kurulmuş, 1924-1926 arasında bazı yerlerde bu amaçla faaliyet gösterilmiş ve 13.5.1926 tarih ve 837 sayılı **Sıtma Mücadele Kanunu**'yla savaş yerleşmiştir. Verem Savaş bir taraftan ilki 1918'de kurulan Veremle Savaş Dernekleri ve diğer taraftan devlet kuruluşları tarafından götürülmektedir. Türkiye'de Ankilostom ve nekatör savaşı 1929 yılında başlamıştır.

Türk Mikrobiyoloji Cemiyeti 1931 yılından beri çalışmaktadır.³³ Ayrıca Türkiye'de infeksiyon hastalıklarıyla ilgili birçok dernekler kurulmuştur. Bunlar Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti (1918), İstanbul Verem Savaş Derneği (1959), Türk Hidatidoloji Derneği (1958), Ankara Mikrobiyoloji Derneği (1959), Çocuk Felciyle Savaş Derneği (1969), ki bu dernek daha sonra Türkiye Virüs Hastalıklarıyla Savaş Derneği olmuştur. Diğerleri ise İstanbul Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş Derneği (1971), Türk İmmünoloji Derneği (1974), Cüzzamla Savaş Derneği (1976), Türkiye Parazitoloji Derneği (1976), Kültür Koleksiyonları ve Endüstriyel Mikrobiyoloji (KÜKEM) Derneği (1987), Kemoterapi Derneği (1985), Klinik Mikrobiyoloji ve İnfeksiyon Hastalıkları (KLİMİK) Derneği (1986), Antibiyotik ve Kemoterapi (ANKEM) Derneği (1986) vb. leridir.

Türkiye'de bağımsız Mikrobiyoloji dersleri 1892'den beri bütün tıp okullarında ve fakültelerinde okutulagelmıştır. İlk bakteriyoloji hocası Dr. **Hamdi Aziz Paşa**'dır. Dersin adı önce bakteriyoloji iken İstanbul Üniversitesi kurulunca mikrobiyoloji olmuştur. Bu dönemin ilk hocası **Ord. Prof. Dr. H. Braun**'dur. Parazitoloji dersi 1850'den önce hayvanat (zooloji) olmuş, **Hüseyin Remzi Bey** Paris'ten döndükten sonra Parazitoloji de teorik ve pratik olarak okutulmaya başlanmıştır. 1934'de **Ord. Prof. Dr. İsmail Hakkı Bey**'in ayrılmasıyla İstanbul Tıp Fakültesi'nde Mikrobiyoloji ile Parazitoloji birlikte okutulmaya başlanmıştır. İnfeksiyon hastalıkları dersleri iç hastalıklarıyla birlikte okutulmuştur. Buna karşılık Gülhane Askeri Tebabet Tatbikat Mektebi ve Serriyatında 1917'de **Dr. Hüsametdin Şerif Bey**'in atanmasıyla burada infeksiyon hastalıkları ve bakteriyoloji birleşik olarak öğretilmiştir. Bugün 30'a yakın tıp fakültemizde 3-4 sömestrede temel Mikrobiyoloji, 5-6 sömestrede Klinik Mikrobiyoloji ve İnfeksiyon Hastalıkları dersleri okutulmakta, her fakülte kendi olanaklarına göre bu işi başarmaya çalışmaktadır. Türkiye'de 1929'da bakteriyoloji ve insan hastalıkları ve ayrıca parazitoloji uzmanlığı konmuştur. Daha sonraki değişikliklerle çeşitli mikrobiyoloji dalları kabul edilmiştir.^{34 35}

Türkiye'de infeksiyonlar bilgisindeki yenilikleri çok yakından izlenmekte ve tanım, tedavi ve savaş, zamanına göre modern bir şekilde yapılmaktadır.

Ülkemizdeki gerçek anlamda asepsi ve antisepsi uygulaması ise ilk kez **Prof. Dr. Cemil Topuzlu Paşa** tarafından yapılmıştır. **Cemil Paşa** 1887'de **Prof. Le Fort** ve Paris'te yüzyılın ünlü cerrahı **Pean** ile her iki yöntem üzerinde çalıştıktan sonra 1890'da İstanbul'a dönmüş ve 1891'de **Askeri Tıbbiye**'de hocalığa atandıktan sonra antisepsiyi 1894'de asepsiyi klinik tatbikata sokmuştur. Öğrenciliği sırasında okul içerisindeki hamamın göbekteşinde yapılan operasyonlara tanık olan Paşa, döndükten sonra **Haydarpaşa Hastanesi**'nde karşılaştığı manzarayı şöyle dile getirmektedir. "Ameliyat yapmaya mahsus bir ameliyathane mevcut değildi. Yaralar, hala eski usulde tiftik ve süngerle pansuman ediliyordu. Bazı yaraların üstünde mübalağasız yüzlerce kurtların

³³ Unat, E.K.: Osmanlı İmparatorluğu'nda Bakteriyoloji ve Viroloji. İ.Ü.Cerr.Tıp. Fak. Yayını Rek. No: 1568, Dek. No: 4, 1970, a. 1-109

³⁴ Unat, E.K.; Türkiye'de Tıp Mikrobiyolojisinin Yüzyılı. **Türk Mikrobiyoloji Cemiyeti Dergisi**, 16: 1987.

³⁵ Unat, E.K.: Türkiye Cumhuriyeti'nde Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş, **Cerr. Tıp Fak. Dergisi**, 12 (Özel ek) : 383, 1981.

kaynaştığını görmüş, hem çok büyük teessür duymuş, hem de hayretler içinde kalmıştım". Bundan sonra derhal temiz bir ameliyathane kuran **Cemil Paşa**, daha sonra 1891 27 Kasım'ında Gülhane Askeri Tıbbiyesi'ne tayin olmuş, aynı koşulları orada da gözlemiş, birkaç ay içinde "amfiteatr"lı bir ameliyathane ile 50 yataklı bir cerrahi pavyonu inşa ettirmeye muvaffak olmuştur. Buraya derhal araç, etüv, temiz çarşaf lar aldır an Paşa, antiseptiyi uygulamış, bir süre sonra da tamamen asepsiyi uygulayarak operasyonlarını yapmıştır. 1905 yılında Berlin'e giden **Topuzlu**, orada cerrahların lastik eldiven ve bez maskeleri kullandıklarını görmüş, döndüğünde arkadaşlarının alaylarına rağmen bunları ülkemizde de ilk uygulayan yine kendisi olmuştur. **Topuzlu**'dan sonra 1897'de **Dr. Yzb. Halib İzzet Efendi** ikinci olarak Haydarpaşa Askeri Hastanesi'nde asepsi ve antisepsiyi uygulamış, bu konuda da bir kitap yayınlamıştır. Gülhane Askeri Hastanesi' nin ilk operatörleri olan **Prof. Rieder** ve **Prof. Deyeke** de 1898 ve 1907 devreleri arasında başarıyla asepsi ve antisepsiyi uygulamıştır. Yine 1898'de İstanbul **Şişli Çocuk Hastanesi** ve İstanbul **Zeynep Kamil Hastanesi**'nde de asepsi koşullarına sahip modern ameliyathaneler kurulmuş ve yöntemin uygulanması yapılmıştır. 1845'de kurulan Vakıf Gureba Hastanesi'nde de 1899'da ilk kez asepsi ve antisepsi kuralları uygulanmıştır. Nitekim 1876 **Osmanlı-Rus Savaşı**'nda da yaraların temizliğinde asit fenikle su karışımı solüsyonlar uygulanırdı.

İşte, ülkemizde cerrahinin durumu, asepsi, antisepti, anestezi ve daha sonraları XX. yüzyılın ilk yarısında da sülfonamidlerin (1908) ve antibiyotiklerin (1928) bulunuşuyla, modern aşamasını yapıcaya kadar klasik durumunu korumuştur. Ancak 1882'de antisepti uygulaması ve 1871'de anesteziyle ilgili ilk yayının yapılmasıyla birlikte klâsik devirle modern devir arasındaki bir köprü kurulmuştur.³⁶

Cerrahinin iki büyük zaferi olan asepsi-antisepsi ve anestezi XIX. yüzyıl ortalarında modern şeklini almaya başlamış ve ülkemizde de çeyrek yüzyıllık bir farkla ulaşmıştır. Çok hızlı aşamalarla gelişen her iki yöntemle bugün ameliyathanelerimizde steril koşullarla ağrısız operasyonlar başarıyla sürdürülmekte ve hastalara şifa sunulmaktadır.³⁷ Artık bugün ve çağdaş bir cerrahi için antisepsi ve asepsi, pre ve post operatif bakım, ekip halinde çalışma ve organizasyon, modern anestezinin uygulanması ve reanimasyonun gereklerine inanmak ve uymak gerekmektedir.^{38,39} Yine bugün ülkemizde ameliyathane araç ve gereçlerinde dezenfeksiyon modern bir şekilde yapılmaktadır. Bu konuda bazı bilgiler vermek olasıdır. Bugün artık ameliyatlarda kullanılan araç-gereçler makinelerde yıkanmaktadır. Makinayla temizlik ve dezenfeksiyonda, metot, aletlerin birbirine ve sepetlerinde aletlere zarar vermeyeceği bir metot olmalıdır.⁴⁰ Proteinlerin temizleme safhasında pıhtılaşmasını önlemek için sadece bazı maksatlarla bol deterjan kullanılması halinde 45 °C'ı geçmesi, aksi halde geçmemesi uygundur. Dezenfeksiyon, kimyasal-termal veya sadece termal olarak kimyasal olarak yapılabilir. Deterjan ve kombine deterjan dezenfektan kullanırken imalatçının talimatları tam olarak uygulanmalıdır. Fazla hassas malzemeler üzerinde en iyi yıkama dezenfeksiyon neticesini doğru deterjan dezenfektan dozlamasıyla elde edilebilir. Özellikle 10.5'dan yüksek PH'ta olan alkali deterjanlar karıncalanma riski nedeniyle kullanılmamalıdır. Asidik

³⁶Öncel, Ö.; *Türk-İslam Tababetinde Anestezi*. (Doktora Tezi. İst . 1981), s. 1-68.

³⁷Öner, C.; *Batı'da ve İstanbul'da Anesteziyoloji ve Reanimasyonun Gelişimi*. İst Tıp Fak. Mecm. C. 45'den Supplementum 88. İstanbul 1982.

³⁸Topuzlu, C.; *İstibdat- Meşrutiyet- Cumhuriyet Devirlerinde 80 yıllık Hatıralarım*. İstanbul 1951, s. 44

³⁹Öncel, Ö.; *Türk Tıbbının Batılılaşma Döneminde Asepsi, Antisepsi, Anestezi*. *Dirim Derg.* 68 (78): 241-246 (1993)

⁴⁰Ameliyathane Alet ve Aksesuarlarında Dezenfeksiyon, *Medikal Gazete*, 83: 12 (1992)

deterjanlar kullanılıyorsa sudaki klorun sonucu olarak korozyon meydana gelebilir. Bu durum demineralize su kullanılarak izole edilebilir. Aşırı derecede katılaşmış, kabuklaşmış kan vb. artıklarının temizlenmesi elle ya da ultrasonik metodla yapılabilir. Bu işlemlerde hassas cerrahi aletlere dikkat edilir. Yıkama sonrasında yıkama artıklarının temizlenmesi için mutlaka durulama yapılmalıdır. Böylece araçlarda renk bozukluğu ve lekeler olmaz. Durulama sırasında uygun bir nötralizasyon sıvısı kullanılarak sonuç daha da iyi duruma gelir. Pratikte kurutma işlemine hazırlık olması açısından durulama sıcaklığında en iyi değeri 70-96 °C olarak saptandı. Eğer korozyon meydana geliyorsa bu sıcaklık 70-75 °C olabilir. Son durulamada demineralize su kullanılıyorsa sıcaklığı sınırlamadan da lekeleme ve korozyondan kurtulabilirsiniz. Araçlar yıkama programı sonunda hemen makinadan çıkmalıdır. Eğer araçlar, üzerlerindeki kan vs.'nin sertleşmemesi ve dezenfeksiyon maksadıyla makinayla işleme tabi tutulmadan önce bir solüsyona yatırılıyorsa ve bu solüsyon aşırı köpüren bir özelliğe sahipse, mutlaka bir ara durulama yapılmalıdır. Uzun veya dar yarıklı aletler, metal kateterler, metal uçları, özel kanüller, içlerinden de yıkanır. Rijid Endoskoplar, makinada yıkama- dezenfeksiyon için parçalara ayrılır. Contalar ve tapalar çıkarılır. Endoskop parçalarının makinada verimli şekilde yıkanabilmesi için sepet üzerinde özel yerleri vardır. İçi boş aletlerin içlerinin iyi bir şekilde yıkanabilmesi gerekmektedir. Böylece bütün iç ve dış yüzeylerin tam olarak yıkanması garanti altına alınır. Makinayla yıkama (dezenfeksiyonda son durulama) steril-demineralize suyla yapılmalı, bu olanaklı değilse, olanaklı olduğunca kaliteli temiz su kullanılır.⁴¹

Yine ameliyathanelerde aşağıdaki ürünler de revaçtadır.

Yüzey Dezenfeksiyon Maddesi: Güvenilir Dezenfeksiyon etkisinin yanında ek temizlik ürünü kullanımını gerektirmeden Pleksiglas yüzeylerde bile mükemmel temizleme etkisine sahiptir. Bakterilere (Tbc dahil), mantarlara, hepatit B virüslerine (HBV) MADT, Aids uyarcılarına karşı etkilidir.

Sprey Dezenfeksiyon Maddesi: Bu madde yüzey ve eşyaların dezenfeksiyonu için hazırlanmış hızlı etkinliğe sahip formaldehit içermeyen, kullanıma hazır sprey dezenfeksiyon ürünüdür.

Alet ve Ekipman Dezenfeksiyon Maddesi: Aktif oksijen ile etkisi arttırılan formaldehit içermeyen, katkı maddesine gerek olmadan cerahat, kan, balgam ve iç ifrazatı temizler. Diş protezleri için de kullanılır.

SONUÇ

Mikropsuz ortamlarda yaşamak ve tedavi olmak fikri eski Türkler'den beri bilinmektedir. Nitekim temizliğe ve hijyenik kurallara çok önem veren Türkler, modern hastaneler kurdular ve hastalarını da zaman zaman karantinaya aldılar. Türkiye'de 19. ve 20. Yüzyıllarda infeksiyonlar biliminin gelişmesiyle de modern ameliyathaneler kuruldu ve bu durum Cumhuriyet döneminde daha da ilerledi.

⁴¹ Öncel Ö.; Demirhan E.A.; Geçmişten Günümüze Anestezi, Asepsi ve Antisepsi, İstanbul, 1998, s. 256-292.